

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal

ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X

26/3 (December/Aralık 2022), 1091—1109

Orta Çağ Batı Yahudi Felsefi Düşüncesinde İbn Sînâ'nın Etkisi ve İbn Sînâcılık

Avicenna's Impact on Medieval Western Jewish Philosophy and Avicennism

Mehmet Ata Az

Doç. Dr. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

Din Felsefesi Anabilim Dalı

Assoc. Professor, Ankara Yıldırım Beyazıt University Islamic Sciences Faculty

Department of Philosophy of Religion

Ankara, Türkiye

mehmetataaz@gmail.com orcid.org/0000-0002-8844-8875

Article Information/Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 03 July/Temmuz 2022

Accepted/Kabul Tarihi: 25 November/Kasım 2022

Published/Yayın Tarihi: 15 December/Aralık 2022

Pub Date Season/Yayın Sezonu: December/Aralık

Volume/Cilt: 26 **Issue/Sayı:** 3 **Pages/Sayfa:** 1091—1109

Cite as/Atıf: Az, Ata Mehmet. "Orta Çağ Batı Yahudi Felsefi Düşüncesinde İbn Sînâ'nın Etkisi ve İbn Sînâcılık". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/3 (Aralık 2022), 1091-1109. <https://doi.org/10.18505/cuid.1139957>

Az, Ata Mehmet. "Avicenna's Impact on Medieval Western Jewish Philosophy and Avicennism". *Cumhuriyet Theology Journal* 26/3 (December 2022), 1091- 1109. <https://doi.org/10.18505/cuid.1139957>

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayınca: Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology/Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Mehmet Ata Az).

Telif Hakkı&Lisans/Copyright&License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Avicenna's Impact on Medieval Western Jewish Philosophy and Avicennaism

Abstract: The translation process from Arabic to Hebrew, which started in the XIth century and accelerated in the first quarter of the XIIth century, continued until the end of the XVIth century. In this period, the philosophical and theological works of prominent Muslim philosophers such as Fârâbî, Avicenna, Ghazâlî, and Averroes were translated directly or through intermediary languages into Hebrew. In this translation process, Jewish scholars and translators who knew Arabic, on the one hand, translated the works they chose from different fields into Hebrew; on the other hand, they played a facilitating role in meeting the Jewish scholars with the heritage of Islamic thought with the Hebrew works they wrote using Arabic works. Because of the limited number of works translated into Hebrew, the prevalence and influence of Avicenna's philosophical views among Jewish scholars are more limited than that of the Latin translation process, yet his impact on Jewish scholars on different philosophical issues is undisputed. It would not be correct to limit Avicenna's influence and prevalence among Jewish scholars to only the translation of his works into Hebrew, mentioning his name directly in the works of Jewish thinkers and quoting directly from his related works. Considering the similarity of views, concepts, and styles between Jewish thinkers and Avicenna on philosophical and theological issues, it can be argued that a movement called Jewish Avicennaism emerged. However, this movement is not as strong and widespread as Latin Avicennaism. Avicenna's influence among Jewish thinkers was in the form of criticism and rejection as well as adopting the philosopher's views to their philosophical system, similar to those of the Latin thinkers. In this study, I will discuss Avicenna's role in and contribution to the development of Jewish philosophical and theological thought between the XII-XIVth centuries, a topic that has not been sufficiently addressed in Turkish. After giving general information about the translation process of Avicenna's works into Hebrew, I will try to find the answer to why all or at least essential works of Avicenna were not translated into Hebrew. Then, I will try to determine the impact of Avicenna's intellectual legacy on Jewish thinkers by dividing them into three different periods through concrete examples. The study revealed that although Jewish scholars defend similar teachings to Avicenna's views, they do not mention Avicenna's name and works in their works due to different reasons and concerns, making it difficult to determine the source of their opinions. In addition, the wrong attribution of some Avicenna's philosophical teachings to Aristotle, negatively affected the recognition and spread of the philosopher's views. Based on these, it is not correct to conclude that his philosophical views were not known, adopted or influenced by Jewish thinkers. On the contrary, when the course of Avicenna's thoughts among Jewish thinkers is examined, it can be said that there are two types of Avicenna understanding in general. The first of these is those who read Avicenna's works and adopt his philosophical views and make direct references to his work. Quoting Avicenna's views directly in their works revealed that the views among Jewish thinkers, whose belonging is unknown, belong to Avicenna. Secondly, they are Jewish thinkers with eclecticist approaches, who quote and use some of Avicenna's views on issues that they see as compatible and consistent with their philosophical views. They used the arguments and doctrines of Avicenna, whose views they partially knew, as an alternative or starting point against the opinions of the scholars they wanted to criticize or reject.

Keywords: Philosophy of Religion, Avicenna, Jewish thought, Translation, Necessary Existent, Soul, Creation.

Orta Çağ Batı Yahudi Felsefi Düşüncesinde İbn Sînâ'nın Etkisi ve İbn Sînâcılık

Özet: XI. yüzyılda başlayan özellikle de XII. yüzyılın ilk çeyreğinde hızlanan Arapçadan İbraniceye tercüme süreci XVI. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Bu süreçte Fârâbî, İbn Sînâ, Gazzâlî ve İbn Rüşd gibi önde gelen Müslüman filozofların felsefe ve teolojiye dair eserleri doğrudan ya da aracı diller üzerinden İbraniceye tercüme edilmiştir. Bu tercüme sürecinde Arapça bilen Yahudi düşünür ve mütercimler bir yandan farklı alanlardan seçtikleri eserleri İbraniceye tercüme ederken, diğer yandan da Arapça eserlerden yararlanarak yazdıkları İbranice eserleriyle Yahudi düşünürlerin İslam düşünce mirasıyla tanışmalarında kolaylaştırıcı rol oynamışlardır. Sınırlı sayıda eseri İbraniceye tercüme edilmesi nedeniyle İbn Sînâ'nın felsefi görüşlerinin Yahudi düşünürleri arasındaki yaygınlığı ve etkisi, Latinceye tercüme süreci ve Latin düşünürleri üzerindeki etkisine nazaran daha sınırlı olsa da onun farklı felsefi meselelerde Yahudi düşünürler üzerindeki etkisi tartışmasıdır. İbn Sînâ'nın etkisi ve Yahudi düşünürler arasındaki yaygınlığını, sadece eserlerinin İbraniceye tercümesi, Yahudi düşünürlerin eserlerinde doğrudan isminin zikredilmesi ve ilgili eserlerinden doğrudan alıntı yapılmasıyla sınırlandırmak doğru olmayacaktır. Yahudi düşünürler ile İbn Sînâ'nın felsefi ve teolojik meselelerdeki/problemlerdeki görüş, kavram ve üslup benzerlikleri esas alındığında Latin düşünürleri arasındaki bir Latin İbn Sînâcılığı kadar güçlü ve yaygın bir akım olmasa da Yahudi İbn Sînâcılığı denilebilecek bir akımdan bahsedilebilir. Yahudi düşünürler ile İbn Sînâ'nın felsefi ve teolojik meselelerdeki/problemlerdeki görüş, kavram ve üslup benzerlikleri esas alındığında Latin düşünürleri arasındaki bir Latin İbn Sînâcılığı kadar güçlü ve yaygın bir akım olmasa da Yahudi İbn Sînâcılığı denilebilecek bir akımdan bahsedilebilir. İbn Sînâ'nın Yahudi düşünürler arasındaki etkisi, Latin düşünürlerindeki benzer şekilde filozofun görüşlerini benimseme ve kendi felsefi sistemine uyarlama şeklinde olduğu kadar eleştirme ve reddetme şeklinde de olmuştur. Biz

bu çalışmamızda, Türkçede genelde ihmal edilmiş, yeteri kadar ele alınmamış olan İbn Sînâ'nın XII. - XIV. yüzyıllar arasında Yahudi düşüncesinin gelişiminde nasıl bir rol oynadığı, onları hangi felsefi ve teolojik meselelerde etkilediği hususunu ele alacağız. Bunu yapabilmek için İbn Sînâ'nın eserlerinin İbraniceye tercüme sürecine dair genel bilgi verdikten sonra İbn Sînâ'nın eserlerinin tamamının ya da en azından önemli eserlerinin neden İbraniceye tercüme edilmediği sorusunun yanıtını bulmaya çalışacağız. Daha sonra da İbn Sînâ'nın düşünsel mirasının Yahudi düşünürler üzerindeki etkisini, üç farklı döneme ayırarak somut örnekler üzerinden tespit etmeye çalışacağız. Bu çalışmayla, Yahudi düşünürlerin İbn Sînâ'nın görüşlerine benzer öğretileri savunmalarına rağmen farklı gerekçe ve kaygılardan dolayı eserlerinde İbn Sînâ'nın adını ve eserlerini zikretmemelerinin görüşlerinin kaynağının tespitini güçleştirdiğini fark ettik. Ayrıca İbn Sînâ'nın ismiyle özdeşleşen bazı felsefi öğretilerin yanlış şekilde Aristoteles'e atfedilmesinin de filozofun görüşlerinin aidiyeti bilinerek yaygınlaşmasını olumsuz yönde etkilemiştir. Bu nedenlerden dolayı İbn Sînâ'nın felsefi görüşlerinin Yahudi düşünürleri arasında yaygınlaşması ve kendisine atfen bilinmesini sınırlandırmıştır. Bu olumsuz etkenler ve filozofun eserlerinin çok azının İbraniceye tercüme edilmesinden hareketle, felsefi görüşlerinin Yahudi düşünürlerce bilinmediği, benimsenmediği ya da onları etkilemediği şeklinde bir sonuca varmak doğru değildir. Aksine İbn Sînâ'nın Yahudi düşünürleri arasındaki düşüncelerinin seyri irdelendiğinde genel anlamda iki tür İbn Sînâcı anlayışın olduğu söylenebilir. Bunların ilki, İbn Sînâ'nın eserlerini okuyan ve felsefi görüşlerini benimseyenler, eserlerinde İbn Sînâ'nın adını zikrederek ilgili eserine doğrudan referansta bulunlardır. Bu düşünürler eserlerinde İbn Sînâ'nın adını zikrederek ilgili eserine doğrudan referansta bulunarak alıntılanmışlardır. Kaleme aldıkları eserlerinde doğrudan İbn Sînâ'nın görüşlerini kaynağından filozofun ismini zikrederek alıntılanmaları, Yahudi düşünürler arasında aidiyeti bilinmeyen veya yanlış bilinen görüşlerin aslında İbn Sînâ'ya aidiyetlerinin ortaya çıkmasını sağlamışlardır. İkincisi de İbn Sînâ'nın görüşlerinin bazılarını, kendi felsefi görüşleriyle uyumlu ve tutarlı gördükleri meselelerde alıntılan ve kullanan eklektikçi yaklaşımlara sahip Yahudi düşünürlerdir. Bu düşünürler, filozofun görüşlerini doğrudan alıntılanmak, ismini zikretmek ve onun görüşlerinin müdafiliğini yapmaktan ziyade dolayı kaynaklardan İbn Sînâ'nın doktrinlerinden haberdar olmuşlardır. Bu tür düşünürlerin görüşlerini kısmen bildikleri İbn Sînâ'nın argümanlarını ve doktrinlerini eleştirmek ya da reddetmek istedikleri düşünürlerin görüşlerine karşı bir alternatif ya da hareket noktası olarak kullanmışlardır.

Anahtar Kavramlar: Din Felsefesi, İbn Sînâcılık, Yahudi düşüncesi, Tercüme, Vâcibu'l-vucûd, Nefs, Yaratma.

Giriş

Orta Çağ'da, başta Arapça olmak üzere Latince ve Yunancadan felsefe, bilim ve siyasete dair birçok eser doğrudan ya da dolaylı yollarla İbraniceye tercüme edilmiştir. İspanya, İtalya gibi Güney Avrupa'da XI. yüzyılda başlayan ancak özellikle de XII. yüzyılın ilk çeyreğinde hızlanan XVI. yüzyılın sonlarına kadar devam eden Arapçadan İbraniceye tercüme süreci yaklaşık dört asır sürmüştür. Uzun denilebilecek bu süreçte felsefe, tabîyyât, astronomi, riyaziyyat, tıp vb. farklı alanlarda olmak üzere İslam düşüncesi ile Yahudi düşüncesi arasında etkileşim gerçekleşmiştir. Bu tercüme sürecinde Arapça bilen Yahudi düşünür ve mütercimler bir yandan farklı alanlardan seçtikleri eserleri İbraniceye tercüme ederken, diğer yandan da Arapça eserlerden yararlanarak yazdıkları İbranice eserleriyle Arapça bilmeyen Yahudi düşünürlerin İslam düşünce mirasıyla tanışmalarında rol oynamışlardır. Bu dönemde daha önceden Arapçadan Latinceye tercüme edilen Müslüman filozofların bazı eserleri de Latince'den İbraniceye tercüme edilmiştir. Arapça bilen Yahudi düşünürler ya da mütercimler, Yahudiler için Arapçadan belirli bir metni İbraniceye tercüme edecekleri zaman Arapça metni İbranice harflerle yeniden yazarak (Judeo-Arabic) öncelikle harf çevirisini (transliterasyon) yapmışlardır.¹ Dolayısıyla belirli bir felsefi eserin bu yöntemle İbraniceye tercüme edilmesi, aslında söz konusu çalışmanın Yahudi düşünürler arasında talep gördüğü şeklinde yorumlanabilir.

İbn Sînâ'nın eserlerinin İbraniceye tercümesi ve görüşlerinin Yahudi düşünürler arasındaki yaygınlığı ve etkisi Latinceye tercüme süreci ve Latin düşünürleri üzerindeki etkisine nazaran daha sınırlı olmuştur.² Ancak aşağıda daha ayrıntılı şekilde ele alacağımız üzere her ne kadar İbn Sînâ'nın felsefeye dair eserlerinin çok azı doğrudan İbraniceye tercüme edilmiş olsa da filozofun Yahudi düşünürler arasında bilindiği ve felsefi öğretilerinin tesisinde önemli bir etkide bulunduğu söylenebilir. Zira İbn Sînâ'nın etkisi ve Yahudi düşünürler arasındaki yaygınlığını, sadece eserlerinin İbraniceye tercümesi, Yahudi düşünürlerin eserlerinde doğrudan isminin zikredilmesi ve ilgili eserlerinden doğrudan alıntı yapılmasıyla sınırlandırmak doğru olmayacaktır. Yahudi düşünürler ile İbn Sînâ'nın felsefi ve teolojik meselelerdeki/problemlerdeki görüş, kavram ve üslup benzerlikleri esas alındığında

¹ Gad Freudenthal - Mauro Zonta, "Avicenna Among Medieval Jews the Reception of Avicenna's Philosophical, Scientific and Medical Writings in Jewish Cultures, East and West", *Arabic Sciences and Philosophy* 22/2 (2012), 233-34.

² Mehmet Ata Az, "İbn Sînâ'nın Eserlerinin Latinceye Tercüme Süreci ve Latin İbn Sînâcılığı (Avicennaism)", *Felsefe Dünyası* 2/74 (2021), 27-57.

Latin düşünürleri arasındaki bir Latin İbn Sînâcılığı kadar güçlü ve yaygın bir akım olmasa da Yahudi İbn Sînâcılığı denilebilecek bir akımdan bahsedilebilir. İbn Sînâ'nın Yahudi düşünürler arasındaki etkisi, Latin düşünürlerindeki benzer şekilde filozofun görüşlerini benimseme ve kendi felsefi sistemine uyarlama şeklinde olduğu kadar eleştirme ve reddetme şeklinde de olmuştur. Freudenthal ve Zonta'nın ifadesiyle Yahudi düşünürleri arasındaki İbn Sînâ'nın etkisi İbn Sînâ'nın şahsının ve eserlerinin ön plana çıkarılmadığı bir İbn Sînâci etki şeklinde yorumlanabilir.³

XI. yüzyılın ikinci yarısından XII. yüzyılın ikinci yarısına kadar ki dönemde Arapça eserleri okuyabilen Solomon b. Gabriol (İbn Cebriol, ö.1058), Moşe b. Ezra (ö.1138) ve Yehuda (Judah) ha-Levi (ö.1141) gibi Yahudi düşünürler, İbn Sînâ'nın eserlerinden doğrudan alıntı yapmışlardır. Ancak eserlerinde İbn Sînâ'nın adını veya ilgili eserini zikretmemeleri nedeniyle bu asırdaki etkinin aleni olmadığı söylenebilir. XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İbn Sînâ'nın Yahudi düşünürler üzerindeki etkisi daha belirgin ve takip edilebilir yapıdadır. Bunun muhtemel nedenlerinden biri Yahudi düşünürleri arasında etkisi hızla artan ancak bazı görüşleri Yahudiliğin teoloji ve inanç esaslarıyla bağdaşmayan Aristoteles ve İbn Rüşd'ün yorumuna karşı İbn Sînâ'nın alternatif bir Aristotelesçilik yorumu sunmasıdır. Todros Todrosi (d.1313), Samuel ibn Tibbon (ö.1232), Moşe ha-Levî (ö. XII. yy sonu) ve Yehuda Nathan (XIV. yy) gibi düşünürler, İbn Sînâ'nın eserlerini ve görüşlerini İbn Rüşd'ün yorumlarına alternatif olarak İbraniceye tercüme etmiş ve İbn Rüşd'ülüğe karşı İbn Sînâcılığı savunmuşlardır. Bu dönemden itibaren İbn Sînâ'nın ismi eserlerde zikredilmekte, eserlerinden doğrudan alıntılar yapılmaktadır. Bu dönemde Yahudi düşünürler, İbn Sînâ'nın farklı meselelerdeki görüşlerini doğrudan Arapça eserlerini okuyarak veya dolaylı şekilde Gazzâlî'nin *Makâsîdu'l-felâsife* eseri gibi dolaylı kaynaklar üzerinden alıntılanmışlardır. Ancak bazı eserlerde ya filozofun ismini zikretmemişlerdir ya da görüşlerini yanlış kişiye atfetmişlerdir; bu duruma Abraham İbn Davud⁴ (Avendauth, ö.1180) ile Musa b. Meymûn (ö.1204) örnek olarak gösterilebilir. XIII. yüzyıl ile birlikte bu gidişatın kısmen değiştiği söylenebilir. Bu dönemden itibaren Samuel b. Tibbon, Hayyim İsrailî (ö. 1320) ve Moşe ha-Levî gibi Yahudi düşünürler eserlerinde, İbn Sînâ'nın görüşlerini doğrudan ismini zikrederek ve ilgili eserine referansta bulunarak tartışmışlardır. XIII. yüzyılın ikinci yarısında Musa b. Meymûn'un *Delâletu'l-hâirîn* eserine şerh yazan Shem-Tov İbn Falakuera şerhte, İbn Sînâ'ya ait olmakla birlikte yanlışlıkla Aristoteles'e atfedilen veya isimsiz alıntılanan görüşlerin İbn Sînâ'ya aidiyetini tespit etmiştir. Benzer şekilde XIV. yüzyılda Musa b. Meymûn'un *Delâletu'l-hâirîn* eserine şerh yazan diğer bir Yahudi düşünür Moşe Narboni de (ö.1362) şerhinde İbn Sînâ'ya ait olan isimsiz alıntıları tespit ederek İbn Sînâ'ya aidiyetlerini ortaya koymuştur.⁵

XII. - XV. yüzyılları arasında İbn Sînâ'nın felsefi doktrinlerinin Yahudi düşünürlerince öğrenilmesini ve yayılmasını sağlayan altı farklı tür eser/kaynaktan bahsedilebilir. Bunların ilki, sınırlı da olsa filozofun Arapçadan İbraniceye tercüme edilen eserleri; *en-Necât* eseri gibi. İkincisi, Müslüman düşünürler tarafından kaleme alınan, sonradan Arapçadan İbraniceye tercüme edilen ve İbn Sînâ'nın görüşlerini içeren ancak İbn Sînâ'nın ismini zikreden veya zikretmeyen ikincil kaynak eserlerdir; Gazzâlî'nin *Makâsîdu'l-felâsife* ve İbn Rüşd'ün *Tehâfutu't-tehâfut* eserleri gibi. Üçüncüsü, İbn Sînâ'nın eserlerini doğrudan Arapçasından okuyarak İbranice kaleme aldıkları eserlerinde İbn Sînâ'nın adını zikrederek (Moşe ha-Levî, Samuel bin Tibbon ve Hayyim İsrailî gibi) veya zikretmeden (Musa bin Meymûn gibi) tartışan Yahudi düşünürlerin eserleri; Abraham b. Ezra, Samuel b. Tibbon, Yehuda Nathan gibi. Dördüncüsü, Yahudi düşünürlerce Arapça yazılan, İbn Sînâ'nın görüşlerini onun ismini zikretmeden veya ilgili eserine referansta bulunmadan görüşlerini alıntılanarak tartışan, sonradan da İbraniceye tercüme edilen eserler; Abraham b. Davud'un *el-Akide el-rafi'a* eseri ve Musa b. Meymûn'un *Delâletu'l-hâirîn* eserleri gibi. Beşincisi, Yahudi düşünürlerin eserlerine yazılan İbranice şerhler olup şerhte İbn Sînâ'nın görüşlerinin aidiyetini ilgili eserine referansta bulunarak tespit eden çalışmalar; İbn Falakuera ile Moses Narboni'nin Musa b. Meymûn *Delâletu'l-hâirîn* eserine yazdıkları şerhler gibi. Altıncısı da İbn Sînâ'nın eseri etkisi altında yazılan ve sonradan Latince İbraniceye tercüme edilen eserler; İbn Sînâ'nın *Kitâbu'n-Nefs* eserinin etkisi altında kaleme alınan Dominicus Gundissalinus'un *Tractatus De Anima* adlı eseri gibi. Bu eserler sayesinde İbn Sînâ'nın görüşlerinin Yahudi düşünürler

³ Gad Freudenthal - Mauro Zonta, "Avicenna Among Medieval Jews the Reception of Avicenna's Philosophical, Scientific and Medical Writings in Jewish Cultures, East and West", 217.

⁴ Abraham bin Davud'un, Dominicus Gundissalinus ile birlikte İbn Sînâ'nın *Kitâbu'n-Nefs* eseri başta olmak üzere önemli felsefi eserleri tercüme eden Avendauth (İbn Daud) ile aynı kişi olup olmadığı tartışmalıdır.

⁵ Moses Maimonides, *The Guide of the Perplexed. Vol. 1/cii*; 152; Mauro Zonta, "Maimonides' Knowledge of Avicenna. Some Tentative Conclusions About a Debated Question", 221; Herbert Alan Davidson, *Moses Maimonides: The Man and His Works* (New York: Oxford Univ. Press, 2004), 102-105 n.146; 115-121, 252; Freudenthal - Zonta, "Avicenna Among Medieval Jews the Reception of Avicenna's Philosophical, Scientific and Medical Writings in Jewish Cultures, East and West", 224.

tarafından öğrenildiği ve onlar arasında yayıldığı söylenebilir.⁶ Filozofun etkisinin mahiyetine göre Yahudi düşünürler arasında iki tip *İbn Sînâcî* düşünürün olduğu söylenebilir. Bunların ilki, İbn Sînâ'ya bağlı olan ve onun görüşlerini benimseyen Samuel b. Tibbon, Moşe ha-Levî gibi *İbn Sînâcî* Yahudi düşünürler; ikincisi de doğrudan filozofun eserlerine ulaşan veya doğrudan okuma imkânı olmamakla birlikte dolaylı kaynaklar üzerinden İbn Sînâ'nın bazı görüşlerini kısmen benimseyerek kendi felsefi sistemleri bağlamında yeniden yorumlayan Abraham b. Davud, Yahuda Halevî ve Musa bin Meymûn gibi *eklektik* bir sistem benimseyen Yahudi düşünürlerdir.⁷

Biz bu çalışmamızda, yeteri kadar ele alınmamış olan İslam düşüncesinin Yahudi düşüncesine etkisi meselesinin sadece bir yönünü, İbn Sînâ'nın felsefesinin Yahudi düşüncesinin oluşumu ve gelişiminde nasıl bir rol oynadığı, Yahudi düşünürleri üzerindeki etkisini ele almaya çalışacağız. İbn Sînâ'nın Yahudi düşüncesine etkisine dair Batı'da önemli çalışmalar yapılmakla birlikte ülkemizde yok denilecek kadar az çalışma yapılmıştır.⁸ Batı'da yapılan çalışmalara Dag Nikolaus Hasse, Mauro Zonta, Gabriella Berzin, James Robinson ve Amos Bertolacci gibi araştırmacıların çalışmaları örnek verilebilir.⁹ Türkçede ise filozofun Yahudi düşüncesine etkisine dair çalışmanın yapılmadığını söyleyebiliriz. Müslüman düşünürlerin Yahudi düşüncesine etkisi üzerinde yapılan çalışmalarda, Yahudi düşüncesinin oluşumunda en önemli etkiye sahip Müslüman düşünür olarak İbn Rüşd ön plana çıkarılmıştır. Özellikle de İspanya, İtalya ve Provence/Fransa gibi Yahudilerin yaşadığı bölgelerde İbn Rüşd'ün şerhlerinin ve eserlerinin neredeyse tamamının İbraniceye tercüme edildiği göz önünde bulundurulduğunda bunun haklı bir tespit olduğu söylenebilir. Ancak İbn Rüşd kadar olmazsa da İbn Sînâ'nın da Yahudi düşünürleri üzerinde bir etkiye bulunduğu su götürmez bir gerçek olmakla birlikte, bu etkinin mahiyeti ve ölçüsü tartışma konusudur. Zira, 'etki'den kastın ne olduğunun, bunun sınırlarının tam olarak tespiti bir sorun olarak durmaktadır, özellikle de Yahudi düşünürleri eserlerinde İbn Sînâ'nın ismini ve alıntı yaptıkları eser(ler)i, dini, siyasi, kişisel vb. farklı gerekçelerden dolayı zikretmemeleri, İbn Sînâ'nın hangi düşünürü hangi konuda ne ölçüde etkilediğini tespit etmedeki zorluk bu soruya cevabı zorlaştırmaktadır. 'Etki'nin anlamını, İbn Sînâ'nın eser(ler)inin İbraniceye tercüme edilip edilmediği ile sınırlandırmak doğru olmayacağı gibi filozofa yapılan doğrudan referanslar ile sınırlandırmak da yeterli olmayacaktır. Çünkü İbn Sînâ'nın eserleri İbraniceye tercüme edilmemiş olsa bile bazı Yahudi düşünürler Abraham b. Davud gibi İbn Sînâ'nın eserlerini ya doğrudan Arapça nüshasından okuyarak ya Musa b. Meymûn'da olduğu üzere *Makâsîdu'l-felâsife* gibi dolaylı kaynaklar üzerinden ya

⁶ Dag Nikolaus Hasse, *Avicenna's De Anima in the Latin West: The Formation of a Peripatetic Philosophy of the Soul 1160-1300*, ed. Aragno Quiviger (London : Turin: Warburg Institute; N. Aragno), 13-17.

⁷ Mauro Zonta, "The Role of Avicenna and of Islamic 'Avicennism', The 14th-Century Jewish Debate Around Philosophy And Religion", *Oriente Moderno* 19 (80)/3 (2000), 651; Steven Harvey, "Avicenna's Influence on Jewish Thought: Some Reflections", *Avicenna and his legacy: a golden age of science and philosophy*, ed. Y. Tzvi Langermann, Cultural encounters in late antiquity and the Middle Ages, v. 8 (Turnhout: Brepols, 2009), 327-340.

⁸ İbn Sînâ'nın Yahudi düşüncesine etkisine dair doğrudan çalışmalara örnek olarak: Atilla Arkan, "İbn Sînâ'nın İbn Meymun Üzerinde Etkileri", *İbn Sînâ'nın İbn Meymun Üzerinde Etkileri* (Uluslararası İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2018), 345-351; Mehmet Aydın, *Fârâbî-İbn Sînâ'da Sistemi Işığında İbn Meymûn'un Din Felsefesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniv. S.B.E., İzmir 2003; Adnan Küçükali, *İbn Meymûn'un Varlık ve Düşünce Öğretisi (Fârâbî ve İbn Sina ile Karşılaştırmalı Olarak)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE., Erzurum 2005; Atilla Arkan, *İbn Meymun Felsefesinde Tanrı*, İstanbul: Değişim Yayınları, 2007 gibi çalışmalar örnek verilebilir.

⁹ Türkçe'de İbn Sînâ'nın Yahudi düşüncesine etkisine dair doğrudan çalışma bulunmamaktadır. Bekir Karlığa'nın İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri eseri, filozofun eserlerinin sadece kronolojik olarak İbraniceye tercüme sürecine dair bilgi vermektedir. Ancak Batıda İslam düşüncesinin Yahudi felsefesi ve düşünürleri üzerindeki etkisine dair daha fazla çalışmalar yapılmıştır: Freudenthal - Zonta, "Avicenna Among Medieval Jews the Reception of Avicenna's Philosophical, Scientific and Medical Writings in Jewish Cultures, East and West"; Mauro Zonta, "The Role of Avicenna and of Islamic 'Avicennism' in The 14th-Century Jewish Debate Around Philosophy And Religion", *Oriente Moderno* 19 (80)/3 (2000), 647-660; Gabriella Berzin, *Avicenna in medieval Hebrew translation: Todros Todrosi's translation of Kitâb al-Najât, on psychology and metaphysics* (Leiden; Boston: Brill, 2015); Mauro Zonta, "Possible Hebrew Quotations of the Metaphysical Section of Avicenna's Oriental Philosophy and Their Historical Meaning", *The Arabic, Hebrew and Latin Reception of Avicenna's Metaphysics*, ed. Dag Nikolaus Hasse - Amos Bertolacci (Berlin/Boston: DE GRUYTER, 2011), 177-196; Mauro Zonta, "Avicenna's Metaphysics in the Medieval Hebrew Philosophical Tradition", *The Arabic, Hebrew and Latin Reception of Avicenna's Physics and Cosmology*, ed. Dag Nikolaus Hasse - Amos Bertolacci (Berlin/Boston: De Gruyter, 2018), 153-158; Berzin Gabriella, *The medieval Hebrew version of psychology in Avicenna's Salvation (al-Najât)* (Harvard University., Ph.D., 2010); Dag Nikolaus Hasse - Amos Bertolacci (ed.), *The Arabic, Hebrew and Latin Reception of Avicenna's Physics and Cosmology* (Berlin/Boston: De Gruyter, 2018); Dag Nikolaus Hasse - Amos Bertolacci (ed.), *The Arabic, Hebrew and Latin reception of Avicenna's "Metaphysics"* (Berlin/Boston: De Gruyter); James Robinson, "Al-Farabi, Avicenna, and Averroes in Hebrew: Remarks on the Indirect Transmission of Arabic-Islamic Philosophy in Medieval Judaism", *The Muslim, Christian, and Jewish Heritage: Philosophical and Theological Explorations in the Abrahamic Traditions*, ed. Irfan Omar - Richard Taylor C. (Milwaukee: Marquette University Press, 2012), 59-87.

da daha önceden yapılan Latince çevirileri üzerinden okuyarak filozofun görüşlerinden haberdar olmuşlardır.¹⁰ Bundan dolayı İbn Sînâ'nın eserlerinin ve görüşlerinin Yahudi düşünürleri üzerindeki etkisinin mahiyetini belirlemeye çalışırken ilkin, İbn Sînâ'nın hangi eserlerinin İbraniceye tercüme edildiğini; ikinci aşamada eserlerinin tamamının neden tercüme edilmediğini ve bunun muhtemel nedenlerini tespit etmeye çalışacağız. Daha sonra da İbn Sînâ'nın Yahudi filozoflara etkisini XII.-XIII. ve XIV. yüzyıllarda Yahudi düşünürleri arasındaki seyrini aşamalı olarak somut meseleler üzerinden belirlemeye çalışacağız.

1. İbn Sînâ'nın Felsefi Eserlerin İbraniceye Tercüme Süreci ve Tercüme Edilen Eserler

1.1. Tercüme Edilen Eserler

XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tıbbi eserleri İbraniceye tercüme edilen İbn Sînâ'nın felsefe ve metafiziğe dair eserlerinin bir kısmı -Latince tercümelere nazaran- XIV. yüzyıl gibi daha geç dönemde İbraniceye tercüme edilmiştir. Bilindiği kadarıyla İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ* külliyyatının *İlâhiyyât* bölümü gibi özellikle metafizik/felsefi görüşlerini içeren hiçbir bölümü İbraniceye tercüme edilmemiştir. *eş-Şifâ*'nın sadece küçük üç bölümü, ilimlerin sayımına dair¹¹ bölümü XIII. yüzyılın ortalarında muhtemelen Samuel bin Tibbon tarafından; aritmetik ile ilgili olan kısım Benveniste b. Labi (ö.1411) tarafından 1395 yılında Zaragoza şehrinde; geometri ile ilgili olan kısım ise 1400 yılında İspanya'da İbraniceye tercüme edilmiştir. Tercüme edilen her iki kısmın da bilindiği kadar nüshalar fazla çoğaltılmamış, ancak iki nüshası günümüze kadar muhafaza edilebilmiştir. İbn Davud ile Yehuda Halevî'nin çalışmaları dışında İbn Sînâ'nın bu iki çalışmasına referansta bulunan ya da bu eserlerdeki konu veya üslup benzerliğini çağrıştıran eserlerin olmaması bu iki eserin Yahudi düşünürlerce çok fazla bilinmediğine işaret etmektedir. Bundan dolayı Yahudi düşünürleri arasında bilinen *eş-Şifâ* eserinin Latince (*Liber de philosophia prima sive Scientia divina / Sufficientia*) olduğu gibi İbranice bir eser başlığı bulunmamaktaydı, İbranice isim yerine Arapça ismiyle bilinmekteydi. Aynı şekilde *en-Necât* eserinin sadece II. ve III. bölümleri, metafizik ve tabiiyyât ile ilgili bölümleri -mantıkla ilgili bölüm hariç- Todros Todrosi tarafından 1334-40 yıllarında *Hatsalat ha-nefeş* (Nefsin Kurtuluşu) adıyla Provence/Fransa şehrinde tercüme edilmiştir. Todrosi'nin *en-Necât* eserinin mantık bölümünü tercüme etmemesinin muhtemel nedeni, *Likkutim* eserinde *eş-Şifâ* külliyyatının *Mantiğa Giriş* (el-Medhal) bölümünün 1. Makalesinin 4 faslını tercüme etmiş olması ve eserinde kullanması nedeniyle ihtiyaç duymamasıdır. Ancak XIV. yüzyılın ortası gibi geç bir dönemde tercüme edilen *en-Necât* eserinin İbn Sînâ'nın felsefi öğretilerinin Yahudi düşünürler arasında yaygınlaşması ve bilinmesinde önemli bir rol oynadığı söylenemez. Bunlar dışında, *Risâle fi Ma'rifeti'n-Nefsi'n-Nâtika* ve *ahvâlihâ* risalesinin XIV. yüzyıldan ve *Risâle fi'n-Nefs* risalesinin ise XV. yüzyıldan kalma İbranice tercümelerinin günümüze kadar muhafaza edilebilmiş olması, risalelerin Yahudi düşünürlerce bilindiği ve nefis konusunda risalelerden yararlanılmış olabileceği şeklinde yorumlanabilir.¹²

Ayrıca İbraniceye tercüme edilmemekle birlikte erken dönemden itibaren Arapça bilen Yahudi düşünürlerin çalışmalarında kullandıkları bazı eserlerden de bahsedilebilir. Bunlardan biri İbn Sînâ'nın az bilinen *Risale fi'n-Nefs* eseridir.¹³ Eser her ne kadar İbraniceye tercüme edilmemiş olsa da Yahudi düşünürlerin eserlerindeki benzer pasajların varlığı Arapça nüshasının mevcut olduğu ve eserden yararlandığı görüşünü desteklemektedir. Mesela Yehuda Halevi (ö.1141) *Sefer ha-Kuzarî* (el-Kitâbu'l-Hazerî / Hazar Kitabı, 1140) eserinin V. Bölümünde nefsin mahiyeti ve kuvvelerini ele aldığı kısımda *Risale fi'n-Nefs* risalesinden nefsin kuvvelerinin ispatı, nefsin kuvvelerinin tasnifi ve kuvvelerin dört elementin birleşimiyle meydana gelmediklerine dair -özellikle de I-II ve III makaleleri- bölümlerden önemli alıntılar yapmıştır. Halevi'nin 1141 yılında yazdığı kitapta risaleden alıntılar yapması, risalenin bu

¹⁰ Freudenthal - Zonta, "Avicenna Among Medieval Jews the Reception of Avicenna's Philosophical, Scientific and Medical Writings in Jewish Cultures, East and West", 218-219.

¹¹ *Risâle fi Aksâmu'l 'ulûm*, Arapça nüshası İbranice tercümesi ile birlikte günümüze kadar muhafaza edilebilmiştir; bk. Oxford, Bodleian Library, Pococke 181/4, fols. 63b-154a. Harry A. Wolfson, "The Classification of Sciences in Medieval Jewish Philosophy", *Studies in the History of Philosophy and Religion*, ed. Isadore Twersky - George H. Williams (Cambridge: Mass.: Harvard Univ. Press, 1973), 495

¹² Freudenthal - Zonta, "Avicenna Among Medieval Jews the Reception of Avicenna's Philosophical, Scientific and Medical Writings in Jewish Cultures, East and West", 235. İbranice nüshalar: St. Petersburg, Evr. Ar. I 3048 - İbranice nüsha: St. Petersburg, Russian National Library, Evr. Ar. II 2373.

¹³ İbn Sînâ, *A Compendium on the Soul*, çev. Edward Abbott van Dyck (Ankara: Gece Kitaplığı, 2019), 17-26. Risale fi'n-Nefs, ilk defa Sameul Landauer tarafından Almanca özet tercümesi Arapçasıyla birlikte notlandırılarak basılmıştır. "Research into Faculties of the Soul", Z.d.D.M.G. Vol.29, 1875.

tarihten önce de elde mevcut olduğu anlamına gelmektedir.¹⁴ İbn Davud, 1161 yılında kaleme aldığı *Kitâbü'l-'akideti'r-rafi'a* (ha-Emuna ha-Rama/Yüce İnanç) Salomon b. Labi tarafından 1370 yılında ha-Emuna ha-Rama adıyla, Sameul Matut tarafından ise ha-Emuna ha-Nisea adıyla olmak üzere İbraniceye iki defa tercüme edilmiştir. İbn Davud eserde her ne kadar İbn Sînâ'nın adını zikretmezse de ondan nefsin mahiyeti, bedenle ilişkisi ve aklın mahiyeti ve işlevi, semâvî akıllar konusunda *en-Necât* ve *eş-Şifâ*'nın *Kitâbu'n-Nefs* bölümünden alıntılar yapmıştır. Eserinde tartıştığı mantık, tabiiyyât ve metafizik meselelerin genel tasnifinde *eş-Şifâ* eseriyle ciddi benzerlikler bulunmaktadır. Eserin I. Bölüm VI. Makalesinde nefsin beş iç kuvvesine benzer bir taksimata gitmekle birlikte filozofun adını ve ilgili eserin ismini zikretmeden alıntılar yapmıştır.¹⁵ Dolayısıyla her ne kadar İbn Sînâ'nın eserleri İbraniceye tercüme edilmemiş ve Yahudi düşünürler eserlerinde filozofun ismini doğrudan zikretmemiş olsalar da bu, Yahudi düşünürlerin Arapça nüshalara ulaşamadığı, eserlerinde filozofun görüşlerinden haberdar olmadıkları veya eserlerinde görüşlerini alıntılanmadıkları anlamına gelmemektedir.

İbn Sînâ'nın İbraniceye tercüme edilmemekle birlikte önemli etkiye bulunduğu hatta büyük ölçüde benzeri denilebilecek çalışmanın kaleme alındığı eseri *Hayy b. Yakzân*'dır. Abrahma b. Ezra, tahmini 1140 yılında *Hayy ben Mekitz* adında benzer bir eser yazmıştır. Eserin içeriği, İbn Sînâ'nın *Hayy b. Yakzan* eseriyle benzerlikler taşımaktadır. Eserde İbn Sînâ'ya benzer şekilde nefsin mahiyeti, fiziksel dünyadaki konumu, hakikat arayışı, öz-farkındalık ve nefsin kemale eriş süreci gibi meseleleri ele almıştır.¹⁶ İbn Sînâ'nın eserinin Yahudi düşünürlerce örnek alınarak veya benzeri yazılan diğer bir çalışması *Risâletü't-Tayr* eseridir.¹⁷ Her iki eserin İbn Sînâ'ya atıfta bulunmadan Yahudi düşünürlerce benimsenmesi, doğal olarak filozofun görüşlerinin bilinmesi ve yaygınlaşmasına dolaylı şekilde katkıda bulunmuştur.

1. 2. İbn Sînâ'nın Felsefeye Dair Eserlerinin İbraniceye Neden Tercüme Edilmediği Problemi

Filozofun, tıp eserleri dışında kalan felsefeye/metafiziğe dair eserlerinin neden İbraniceye tercüme edilmediği temel bir sorudur. Zira *eş-Şifâ* külliyyatının üç bölümü -ilimlerin sayımı, aritmetik ve geometriye dair kısımları- *en-Necât* eserinin II. ve III. bölümleri -metafizik ve tabiiyyât- ile *el-Kanûn* başta olmak üzere tıp eserleri İbraniceye tercüme edilmiştir. Ancak filozofun tercüme edilen sınırlı sayıdaki eserlerinden, Yahudi düşünürlerin eserlerinde filozofa doğrudan yaptıkları atıflardan, filozofun ismi ve ilgili eserini zikretmeden yaptıkları alıntılardan ve filozofların görüşleri arasındaki benzerliklerden hareketle İbn Sînâ'nın özellikle de *eş-Şifâ* ile *en-Necât* eserleri ile *Risale fi'n-Nefs* ve *Kitâbu'n-Nefs* çalışmalarının Arapça nüshalarının XIV. yüzyılda İspanya, İtalya ve Provença/Fransa'da Yahudi düşünürler tarafından bilindiği ve ulaşılabilir olduğu söylenebilir. Ancak felsefi görüşlerine dair bilgi sahibi olunan filozofun elde bulunan ve okunan Arapça nüshaların daha geniş kitleye ulaşabilmesi -Arapça bilmeyenlerin de faydalanabilmesi- için neden İbraniceye tercüme edilmediği; görüşlerine dair kısmi bilgiye sahip olunan filozofun diğer felsefi görüşlerinin neden merak edilip tercüme edilmediği sorusu gündeme gelmektedir. Özellikle de varlığından haberdar oldukları felsefi görüşlerini içeren *eş-Şifâ* külliyyatının -bilhassa metafizik meseleleri tartıştığı- *eş-Şifâ: el-İlâhiyât* bölümünün tercüme edilmesi beklenirdi. Aynı coğrafyayı ve düşünsel ortamı paylaştıkları Latin düşünürleri İbn Sînâ'ya ve eserlerine ilgi gösterirken; bu eserlerin tercümesinde Yahudi mütercimler önemli bir rol üstlenirken -Abraham b. Davud gibi- İbn Sînâ'nın eserlerinin İbraniceye tercüme edilmemesi ciddi bir soru işareti olarak öne çıkmaktadır. Acaba *eş-Şifâ: el-İlâhiyât*'ın Latinceye tercümesini Dominicus Gundissalinus ile birlikte üstlenen İbn Davud, Latince tercümesine ek olarak İbranice tercümesini neden yapmamıştır. XIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren diğer bir Müslüman düşünür olan İbn Rüşd'ün Aristoteles şerhleri başta olmak üzere eserlerinin büyük bir kısmının İbraniceye tercüme edilmesi, sorunun genel anlamda Müslüman düşünürlerden ziyade İbn Sînâ'nın eserlerine ve görüşlerine

¹⁴ Judah Halevi, *The Kuzari: Kitab al Khazari: An Argument for the Faith of Israel* (New York: Schocken Books, 1964), 259-268. Benzerlikler için ayrıca bk. Harry Wolfson, "The Internal Senses in Latin, Arabic, and Hebrew Philosophic Texts", *The Harvard Theological Review* 28/2 (1935), 69-133. Nüshaya dair bilgi: St. Petersburg, Russian National Library, Evr. Ar. II 2373.

¹⁵ Resianne Fontaine, *In Defence of Judaism: Abraham Ibn Daud: Sources and Structures of ha-Emunah ha-Ramah* (Assen/Maastricht: Netherlands: Van Gorcum, 1990, 26), bk. Index. Herbert A. Davidson, *Alfarabi, Avicenna, and Averroes on intellect: Their Cosmologies, Theories of the Active Intellect, and Theories of Human Intellect* (New York: Oxford University Press, 1992), 195-196; eserin Türkçe tercümesi ve karşılaştırma için bkz. Herbert A. Davidson, *Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd'de Akıl: Kozmoloji, Faal Akıl ve İnsan Aklına Dair Teorileri*, çev. Erkan Kurt (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2020), 218-220..

¹⁶ Aaron W. Hughes, "Parallelism between Avicenna's Hayy ibn Yaqzan and Ibn Ezra's Hay ben Meqitz", *A history of Jewish-Muslim Relations: from the Origins to the Present Day*, ed. Abdelwahab Meddeb, 2013, 853-855; Henry Corbin, *Avicenna and the Visionary Recital: (Mythos Series)* (Princeton N.J.: Princeton University Press, 1990), 123-160.

¹⁷ Corbin, *Avicenna and the Visionary Recital*, 165-203.

münhasır olduğu düşüncesini desteklemektedir. İbn Sînâ'nın hiçbir eserinin bir bütün olarak İbraniceye tercüme edilmemiş olması, okunması gereken önemli eserler arasında zikredilmemesi, ilk dönemde bazı Yahudi düşünürlerin İbn Sînâ'nın görüşlerini eserlerinde filozofun ismini zikretmeden alıntılanması vb. hususlar göz önünde bulundurulduğunda Yahudi düşünürlerinin İbn Sînâ'ya karşı kayda geçmemiş olumsuz bir tavırlarının (sansür) olup olmadığı, tıpkı Latin dünyasında kilisenin hangi eserlerin okunmaması gerektiğine benzer adı konmamış/gizli bir yasağın -1210 ile 1277 Yasaklamaları gibi- olup olmadığı sorusunu gündeme getirmektedir.

Dönemin tarihsel, coğrafi, dinî ve kültürel şartlarından hareketle İbn Sînâ'nın eserlerinin neden tercüme edilmediğine dair bazı muhtemel nedenlerin varlığından bahsedilebilir. Bunların ilki, Arapçadan Latinceye tercüme sürecinde önemli bir rol oynayan Yahudi düşünürlerin İbn Sînâ'nın eserlerini doğrudan Arapçadan veya tercüme ettikleri Latinceye okuma imkânına sahip olmalarıdır. Buna verilebilecek en somut örnek, Dominicus Gundissalinus ile birlikte tercüme faaliyetinde bulunan Abraham b. Davud'un, İbn Sînâ'nın eserlerini doğrudan Arapçadan okuması ve eserlerinde kaynak olarak kullanmasıdır. Ancak Yahudi düşünürlerin Arapça bilmeleri nedeniyle İbn Sînâ'nın eserlerini tercüme ihtiyacı duymadıklarına dair gerekçe, doğuda yaşayan ve Arapça bilen Yahudiler için geçerli iken Batıda yaşayan Yahudilerin çoğunluğu için geçerli olmayabilir. İkincisi, Yahudi filozof Jacob Anatoli (ö.1256) ile XIII. yüzyılın erken dönemlerinde başlayan ve sonrasında Moşe b. Tibbon (ö.1274) ile ivme kazanarak devam eden İbn Rüşd'ün Aristoteles eserlerine yazdığı şerhlerin ve eserlerinin tercüme edilmesidir. Aristoteles'in görüşlerine duyulan ilgi İbn Rüşd'ün şerhlerine olan ilgiyi artırmıştır. Bunun en somut örneği, Musa b. Meymûn'un *Delâletu'l-hâirîn* eserinde görülebilir. İbn Rüşd'ün şerhlerinin Yahudi düşünürler arasında yaygınlaşması, hatta şerhlerine şerhler yazılacak kadar -Levi ben Gerson'un (ö. 1344) şerhi gibi- benimsenmesi İbn Sînâ'nın eserlerinin tercümesini ilgiyi azaltmış olabilir. Ancak erken dönemden itibaren İbraniceye tercüme edilen İbn Rüşd'ün şerhlerinin İbn Sînâ'yı ikincil plana ittiği düşüncesi haklı olmakla birlikte yeterli bir neden olmadığı açıktır. Zira benzer durum Latin düşüncesi için geçerli olmakla birlikte İbn Sînâ'nın eserlerinin Latinceye tercüme sürecini engellememiş aksine sadece İbn Rüşd'e nazaran ikincil kaynak olarak kullanılmasına neden olmuştur. Üçüncüsü, İbn Sînâ'nın Yahudi teolojisi/metafizikliğiyle bağdaşmayacak âlemin ezeliyeti, sudur nazariyesi, ruhani haşr, insanın ebeveynler olmadan diğer canlı türlerinde olduğu gibi eş zamanlı olarak var olabileceği¹⁸ vb. görüşleri benimsemesidir. Bu görüşlerin bazıları Samuel b. Tibbon, Hayyim İsraili gibi düşünürler tarafından benimsenmiştir. Ancak bu gerekçenin çok güçlü bir iddia olduğu söylenemez, zira Samuel b. Tibbon ve Hayyim İsraili gibi düşünürler bu görüşlerin bazılarını benimsemişlerdir. Aynı şekilde İbn Rüşd'ün Aristoteles'ten hareketle şerhlerinde -heyulânî aklın birliği vb.- Yahudi inancıyla bağdaşmayacak görüşleri benimsemesi, İbn Rüşd'ün eserlerinin tercümesine dair ilgiyi menfi yönde etkilemekle birlikte engellememiştir.

Dördüncü ise Musa b. Meymûn'un 1199 yılında Samuel bin Tibbon'a yazdığı mektupta görülebilir. Mektupta Musa b. Meymûn, Yunan, İslam veya Yahudi düşüncelerinden hangi filozofun okunması, eserlerinin çalışılması gerektiği hususunda, Aristoteles'in eserlerinin daha iyi anlaşılabilmesi için Afrodisiyalı İskender, Themistius ve İbn Rüşd'ün isimlerini tavsiye niteliğinde zikretmiştir. İbn Meymûn'un, mektubunda İbn Sînâ ile ilgili olarak "... Her ne kadar Ali bin Sînâ'nın eseri titiz ve mahirane bir araştırma olsa da Ebû Nasr Fârâbî'nin eserleri gibi değildir. Bununla birlikte onun eserleri faydalıdır ve görüşleri/sözleri incelenmesi gereken filozoflardan biridir, ve onun eserlerini araştırmalısın..."¹⁹ şeklinde tespitte bulunmuştur. Ayrıca mektupta İbn Sînâ'nın eserlerinin Fârâbî'nin eserleri kadar faydalı olmazsa da yine de okunabileceğine dair İbn Sînâ'ya nazaran Fârâbî'yi önceleyen tespiti, Yahudi mütercimlerin İbn Sînâ'nın eserlerinin tercümesini geciktirmiş veya ihmal edilmesine neden olmuş olabilir. İbn Meymûn'un İbn Sînâ'yı ikinci planda bırakarak Fârâbî'yi öncesine ek olarak *Delâletu'l-hâirîn* eserinde Müslüman düşünürler arasında en fazla Fârâbî'ye referansta bulunması, mektuptaki kanaatini destekler mahiyettedir. Ancak Harvey'in İbn Sînâ'nın eserlerinin tercümesini engelleyen en önemli gerekçe olarak mektupta İbn Sînâ'ya ilişkin tespitleri göstermesinin aksine mektupta İbn Sînâ'nın eserlerine ve felsefesine dair kullanılan üslubun ve yapılan tespitin, İbn Sînâ'nın görüşlerinin Latin düşünürler üzerindeki etkisine benzer bir etkinin Yahudi düşünürleri üzerinde yaşanmasını engellediğini düşünmek abartı görünmektedir.²⁰ Çünkü mektuptaki tek bir cümlenin -ki tamamen olumsuz ya da aleni yasaklayıcı ifade/üslup içermeyen- iki düşünce geleneği arasındaki etkileşimde ve tercüme sürecinde

¹⁸ İbn Tufayl, İbn Sînâ, *Hayy Ibn Yakzan*, çev. Ö. Özbek - Şehabettin Yalçın (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000) 314.; İbn Sînâ, *eş-Şifâ: ilâhiyyât II*, ed. Muhammed Yusuf Musa vd. (Kahire: el-Hayâtü'l-'Amme, 1960), II/9.4, 405; I/9.1, 374. "el-Adhaviyye fi'l-Me'âd", 1-46.

¹⁹ Alexander Marx, "Text by and about Maimonides", *The Jewish Quarterly Review* 35/4 (1935), 380; Mektubun Türkçe çevirisi için bkz. Yasin Meral, *Yahudi Düşüncesinde İslam Algısı: İbn Meymûn (Maimonides) Örneği*, 2017, 97-98.

²⁰ Steven Harvey, "Did Maimonides' Letter to Samuel Ibn Tibbon Determine Which Philosophers Would Be Studied by Later Jewish Thinkers?", *The Jewish Quarterly Review* 83/1/2 (Temmuz 1992), 51-70; Özcan Akdağ, "Fârâbî'nin İbn Meymun'a Etkisi: Metin Karşılaştırma", *Bilimname*, (30 Ekim 2020), 367.

önemli bir filozofun eserlerinin tercümesini herkesi bağlayacak şekilde uzun süreli bir etki bırakması gerçekçi gelmemektedir. İbn Meymûn'un tavsiyesi, bireysel bazda etkide bulunmakla birlikte Endülüs ve Ortadoğu gibi farklı coğrafyalarda ve dönemlerde yaşayan bütün Yahudi düşünürleri bağlayacak kadar yaygın bir etkiye sahip olduğunu iddia etmek abartılı olacaktır. Zira İbn Meymûn'un astrolojiye dair -putperestliği andırması ve faydasızlığı nedeniyle- yasaklayıcı mektubu -ki mektubunda İbn Sînâ'nın *Risâle fi İbtâli Ahkâmî'n-Nucûm* risalesinden yararlanarak filozofa benzer şekilde yıldızlara bakarak dünyadaki gelecek olayların tahmininin imkansızlığını savunur²¹ ile diğer mektuplarında Yahya İbn el-Bitrik (ö.940), Ebû'l-Farac b. Tayyib ve Yahya b. Adî gibi düşünürlerin eserlerinden uzak durulması gerektiğine dair uyarılarının da uzun vadeli bir etki yaratmaması bu iddiamızı desteklemektedir. Özellikle de mektubun muhatabı olan Samuel bin Tibbon'un İbn Meymûn'un ifadelerini bir uyarı ya da "geri durma/sakinilmesi gereken" şeklinde anlamak ve yorumlamak yerine, aksine okunması gereken şekilde bir tavsiye olarak anlaması, İbn Sînâ'nın eserlerini -özellikle de astronomi ve kozmoloji meselelerinde- okuyup felsefi meselelerde doğrudan İbn Sînâ'nın ismini zikrederek alıntılması ve yeri geldiğinde takdir etmesi bu iddiayı zayıflatmaktadır. Diğer bir Yahudi düşünür Shem Tov İbn Falakuera (ö.1295) da Musa bin Meymûn'un ifadelerini olumsuz şekilde yorumlamanın aksine *Delâletu'l-hâirîn* eserine yazdığı şerhte İbn Meymûn'un görüşlerini önemli ölçüde İbn Sînâ'ya borçlu olduğunu tespit etmiş ve kendi eserlerinde muhtelif hususlarda İbn Sînâ'dan alıntılar yapmıştır.²² Yine de Yahudi düşünürleri üzerinde güçlü bir etkiye sahip olan İbn Meymûn'un ifadeleri, en azından -kesin olmamakla birlikte- İbn Sînâ'nın eserlerinin İbraniceye tercümesinde engelleyici rol oynayan muhtemel nedenler arasında sayılabilir.

Tüm bu muhtemel nedenler bir bütün olarak ele alındığında hiçbirinin tek başına İbn Sînâ'nın eserlerinin tercümesini veya görüşlerine olabilecek ilgiyi engelleyecek kadar güçlü ve etkili olduğu söylenemez. Bununla birlikte Yahudi düşünürler arasında Aristoteles'in doğa bilimleri ve felsefesine olan ilgisinin -her ne kadar İbn Sînâ sonrasına denk gelse de- İbn Rüşd'ün şerhlerine yönelimi güçlendirmesi ve zamanla İbn Rüşd'ün Aristoteles temelli felsefesinin İbn Sînâ'nın görüşlerini ikinci planda bıraktığı ve filozofun eserlerinin tercümesini dolaylı da olsa ikinci planda bıraktığı söylenebilir. Bunun bir yansıması olarak Yahudi düşünürleri arasında güçlü bir etkiye sahip İbn Meymûn'un eserlerinde Aristoteles'in görüşlerini tercih etmesi ve İbn Sînâ'nın bazı görüşlerini bile Aristoteles'e nispet ederek aktarması, ona itimat eden Yahudi düşünürlerin de Aristoteles ve İbn Rüşd çizgisini takip etmesine zemin hazırlamış olabilir. İbn Sînâ'nın yeni yeni tanınmaya başladığı bu dönemde İbn Rüşd'ün Aristoteles şerhleriyle sahneye çıkması, eserleri henüz tercüme edilmemiş olan İbn Sînâ'nın eserlerinin tercümesinin ve görüşlerinin benimsenmesinin iyice ihmal edilmesine neden olmuş olabilir. Benzer bir etki, Latin İbn Sînâcılığı'nda da görülmüştü; XII. yüzyılın ikinci çeyreğinin sonlarına doğru İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ: el-İlâhiyât* Latinceye tercüme edildikten kısa bir süre sonra İbn Rüşd'ün şerhlerinin tercüme edilmeye başlanması ve İbn Rüşd'ün Aristoteles yorumunun daha fazla tercih edilmesi İbn Sînâ'nın görüşlerinin ikinci plana itilmesine ve Latin İbn Rüşdçülüğünün Latin İbn Sînâcılığını gölgede bırakmasına neden olmuştu. Ayrıca eserlerinde İbn Rüşd'ün, İbn Sînâ'nın bazı felsefi görüşlerini eleştirmesi ve onu Aristoteles'i yanlış anlamakla itham etmesi, İbn Rüşd'ü takip eden Yahudi düşünürlerin de İbn Sînâ'ya mesafe koymalarına neden olmuş olabilir.²³ Ayrıca bu iddialar dışında İbn Sînâ'nın bazı metafiziksel görüşlerinin Yahudi düşünürlerce kendilerine mal etmek adına görüşlerin aidiyetlerini gizlemiş olabileceği, söz konusu görüşleri kendi özgün görüşleri olarak eserlerinde tartışmayı tercih etmiş olabileceği iddiası ile İbn Sînâ'nın eserlerinin Latinceye tercüme sürecinde olduğu üzere eserlerin İbraniceye tercümesini finanse edecek bir finansmanın ve hangi eserlerin tercüme edileceğini belirleyen enstitü gibi merkezi bir mercinin olmaması da muhtemel gerekçeler arasında zikredilebilir.

1. 3. İbn Sînâ'nın Yahudi Düşünürlerce Bilinmesinin Yolları ve Etkisi

İbn Sînâ'nın felsefi görüşlerinin Yahudi düşünürler arasında öğrenilmesine ve yaygınlaşmasına doğrudan ya da dolaylı şekilde katkıda bulunan farklı eserler olmuştur. Bu eserlerin yazılması, tercüme edilmesi ve yayılmasının dönemsel olarak tasnif edilmesi, etkinin gelişimini daha iyi takip etmememize imkân tanıyacaktır. Bunun için İbn Sînâ'nın görüşlerinin XII. - XIV. yüzyıllar arasında hangi Yahudi düşünürü, hangi eser(ler)inde ve hangi mesele(ler)de etkilediğini ana hatlarıyla belirlemeye çalışacağız.

²¹ Leon D. Stitskin, "From the Pages of Tradition: Maimonides' Unbending Opposition to Astrology: Maimonides' Letter to the Jews of Marseilles in 1194", *Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought* 13/1 (1972), 133-140; İbn Sînâ, *Risâle fi İbtâli Ahkâmî'n-Nucûm*, *Resâilu İbn Sînâ* II, nşr. Hilmi Ziya Ülken (İstanbul: İbrahim Horoz Matbaası, 1953).

²² Steven Harvey, "Did Maimonides' Letter to Samuel Bin Tibbon Determine Which Philosophers Would Be Studied by Later Jewish Thinkers?", *The Jewish Quarterly Review* 83/1/2 (Temmuz 1992), 42 vd.

²³ Freudenthal - Zonta, "Avicenna Among Medieval Jews the Reception of Avicenna's Philosophical, Scientific and Medical Writings in Jewish Cultures, East and West", 217-87.

1.3.1. XII. Yüzyıl

Dominicus Gundissalinus'un Abraham b. Davud ile birlikte Toledo'da 1160-1166 (1152-66) tarihleri arasında Arapçadan Latinceye tercüme ettiği *eş-Şifâ* külliyyatının *Kitâbü'n-Nefs* eserinin etkisi altında kaleme aldığı *Liber/Tractatus De Anima* (Nefs Kitabı) eseri *Sefer ha-Nefeş* adıyla bilinmeyen bir mütercim tarafından XIII. yüzyılın ortalarında İbraniceye tercüme edilmiştir. Gundissalinus eserinde nefsin varlığı, mahiyeti, kaynağı ve ölümden sonraki durumu, ölümsüzlüğü olmak üzere nefse dair alıntılardığı görüşleri 10 soru başlığında harmanlayarak tasnif etmiştir.²⁴ Bu sorulara verdiği yanıtlar Aristoteles'in nefis doktrininden ziyade İbn Sînâ'nın nefis anlayışına daha yakındır. Eserin, nefsin mahiyeti, kuvveleri, ölümsüzlüğü vb. hususlarını ele aldığı I.-VIII. Bölümleri ile akli, hayvani ve nebati nefsin kuvveleri ile aklın yetkinleşmesine göre kat ettiği aşamaları ve işlevlerini izah ettiği IX. ve X. bölümlerinde *Kitâbü'n-Nefs*'in I ve V. makalelerinden önemli alıntılar yapmıştır. Gundissalinus, nefsin bedenden ayrı bir cevher olduğunu ve beden olmaksızın işlevde bulunabildiği, kendi varlığının bilincinde olduğu ve ölümden sonraki durumunu ele aldığı II. ve IV. bölümde İbn Sînâ'nın "uçan adam" nazariyesi dahil bölümün büyük bir kısmını alıntılarla kendi ifadeleriyle yeniden dillendirmiştir.²⁵ Gundissalinus, *Kitâbü'n-Nefs* eserinde ayrıntılı şekilde yer alan İbn Sînâ'nın psikoloji ve nefse dair görüşleri sistematik bir şekilde özetlemesi Yahudi düşünürlerin İbn Sînâ'nın nefis ve psikolojiye dair görüşlerini bilmelerine ve dolaylı da olsa benimsemelerine imkân sağlamıştır.

Gerşon ben Solomon'un (ö.1280?) XIII. yüzyılın son çeyreğinde felsefe ansiklopedisi olarak nitelenebilecek *Şa'ar ha-Shamayim* (Göklerin Kapısı) eserinde, tercüme edilen *Tractatus De Anima* eserinin VIII. Bölümünden önemli alıntılar yapmıştır, ancak İbn Sînâ'ya ait olan alıntıları yanlış bir şekilde Aristoteles'e isnat etmiştir. Söz konusu bu yanlış nispete rağmen İbn Sînâ'nın nefsin bedeninin ölümünden sonra cevher olarak varlığını idame ettirdiği görüşünün yayılmasını sağlamıştır.²⁶ Gerşon, eserinde, insanî nefsin mahiyetini ele aldığı bölümünde İbn Meymûn ve İbn Rüşd'ün nefse dair görüşleri dışında özellikle de İbn Sînâ'nın nefis anlayışından -uçan adam nazariyesini olduğu gibi alarak- önemli alıntılar yapmıştır.²⁷ Gerşon'un eseri, Orta Çağda İbn Sînâ'nın görüşlerinin Yahudi düşünürler arasında tanınmasına ve benimsenmesine katkıda bulunmuştur.

Yahudi düşünürlerden Yehuda Halevi, *Sefer ha-Kuzarî* (el-Kitâbu'l-Hazerî / Hazar Kitabı, 1140) eseri, 1167 yılında Samuel b. Tibbon tarafından İbraniceye tercüme edilmiş ve kısa sürede eser çoğaltılarak üzerine şerhler yazılan önemli bir eser olmuştur. Hallavi, eserinin V. Bölümünde nefsin mahiyeti ve kuvvelerini (dış ve iç duyular tasnifi) ele aldığı kısımda *Risale fi'n-Nefs* risalesinden -özellikle de nefsin mahiyeti ve kuvvelerinin ispatını ele aldığı I. Makale, nefsin kuvvelerinin tasnifini ve işlevlerini ele aldığı II. Makale ve nefsin kuvvelerinin dört elementin karışımından meydana gelmediği meselesini ele aldığı III. Makale- önemli alıntılar yapmıştır.²⁸ Halevi, insan aklının kemale ererek Faal Akıl ile ittisal etmesi ve Tanrı ile iletişime girmesi doktrinini eleştirerek reddetmiştir. Tanrı ile iletişimin ancak Tanrı'nın ihsanıyla mümkün olabileceğini, bireysel akılla gerçekleştiremeyeceğini iddia etmiştir.²⁹ Halevi'nin 1141 yılında yazdığı kitapta *Risale fi'n-Nefs*'ten alıntılar yapması, eserin Arapça nüshasının bu tarihten önce elde mevcut olduğu şeklinde yorumlanabilir. Ancak Halevi'nin eserinde filozofun adını ve ilgili eserini zikretmemesi bu iddiayı bir tahminden öteye geçmemesine neden olmaktadır.

Yahudilikten İslam'a geçen Ebû'l-Berakât (ö.1152), İbn Sînâ felsefesiyle önemli ölçüde ilgilenmiş filozofun görüşlerini eleştirdiği felsefi yönü ağır basan *Kitâbu'l-Mu'teber* eserini kalem almıştır. Eserinde *eş-Şifâ: el-İlâhiyât* ve *İşarât ve't-tenbihât* eserlerinden önemli ölçüde alıntılar yapmış; nefsin mahiyeti, gerçekliği, bedenle ilişkisi ve özellikle de nefsin öz-farkındalığı ve

²⁴ Eserin İngilizce tercümesi için bk. J. T. Muckle, "The Treatise De Anima of Dominicus Gundissalinus", *Mediaeval Studies* 2 (Ocak 1940), 23-103.

²⁵ İbn Sînâ, Avicenna's De Anima: Being the Psychological Part of Kitâb al-Shifâ, I.1, V; Gundissalvi, The Treatise De anima of Dominicus Gundissalinus, *Mediaeval Studies* 2/ (Ocak 1940), 24-5, 29.

²⁶ Alexander Fidora vd. (ed.), "The Medieval Hebrew Translations of Dominicus Gundissalinus", *Latin into Hebrew: Texts and Studies* (Leiden, The Netherlands: Brill, 2013), 23.

²⁷ James T. Robinson, "Gershom ben Solomon's Sha'ar Ha-Shamayim: Its Sources and use of Sources", *The Medieval Hebrew Encyclopedias of Science and Philosophy*, ed. Steven Harvey (Dordrecht: Springer Netherlands, 2000), 248-274.

²⁸ İbn Sînâ, *A Compendium on the Soul*, 17-26. Benzerlikler için ayrıca bk. Harry Wolfson, "The Internal Senses in Latin, Arabic, and Hebrew Philosophic Texts", 69-133.

²⁹ Judah Halevi, *The Kuzari: Kitab al Khazari: An Argument for the Faith of Israel* (New York: Schocken Books, 1964), 259-269; Freudenthal - Zonta, "Avicenna Among Medieval Jews the Reception of Avicenna's Philosophical, Scientific and Medical Writings in Jewish Cultures, East and West", 230.

bireysel akletme hususlarında İbn Sînâ'nın görüşlerinden etkilenmiştir. Ebû'l-Berakât, İbn Sînâ'ya benzer şekilde bedenle birleşmeden önce nefsin bireysel bir kimliğe sahip olmadığını, bireysel nefslerin kaynağı olan külli nefsin var olamayacağını, beden yaratılmasıyla birlikte nefslerin de yaratıldığı, bedenle birleştikten sonra bireysel kimlik kazandığını savunmuştur. Bazı meselelerde de İbn Sînâ'nın temellendirmelerini yetersiz bularak eleştirmiştir. Mesela nefslerin küllî nefsten kaynaklanmadıkları aksine nefslerin sonradan yaratıldığına dair İbn Sînâ'nın mücerret mahiyetlerde kesret olamayacağı argümanını zayıf bularak nefslerin bedenle birleşmelerinden bireysel kimlik kazandıkları argümanından hareketle temellendirmiştir.³⁰ Aynı şekilde Ebû'l-Berakât, İbn Sînâ'nın nefslere mevcudiyet kazandıran ve kemâle ermelerinde aracı olan faal akıl anlayışını reddetmiştir.³¹

1.3.2. XIII. Yüzyıl

İbn Sînâ'nın görüşlerinin Yahudi düşüncesine geçişine aracılık eden önemli diğer bir eser, Musa b. Meymûn'un (ö.1204) *Delâletü'l-hâirîn* eseridir. Eser, ilkin İbn Tibbon tarafından 1204 yılında, daha sonra da kısa bir süre sonra Yehuda el-Harizî tarafından Arapçadan İbraniceye tercüme edilmiştir. Yahudi düşünürler arasında en fazla okunan bu çalışmada İbn Meymûn her ne kadar doğrudan İbn Sînâ'nın ismini veya eser(ler)inin adını zikretmese de eserde İbn Sînâ'nın felsefî görüşlerinin etkisi barizdir. Eserde İbn Sînâ'nın vacibu'l-vucûd doktrini başta olmak üzere varlık-mahiyet ayırımı, mümkün ve zorunlu varlık tasnifi, haşr, tenzihî dil, sıfatların atfı vb. birçok hususta İbn Sînâ'dan önemli ölçüde alıntılar yapılmıştır.³² İbn Meymûn'un İbn Sînâ'nın görüşlerine ve eserlerine dair fikir sahibi olduğu ve ondan etkilendiğinin en önemli delillerinden biri, yukarıda bahsi geçen Samuel b. Tibbon'a yazdığı ve Fârâbî, İbn Sînâ gibi birkaç Müslüman düşünürü de kapsayan mektuptur. Mektupta her ne kadar Fârâbî'yi ön plana çıkararak, İbn Sînâ'yı ikinci planda bırakan tespitler bulunsun da mektuptaki bu ifadelerden hareketle onun İbn Sînâ'nın eserlerine (en azından bazı eserlerine) doğrudan ya da ikincil kaynaklar üzerinden aşina olduğu, tartışılan konuları, argümanları, üslubu bildiği ve İbn Sînâ'nın görüşlerine dair bir kanaat sahibi olduğu anlaşılmaktadır. İbn Meymûn mektubunda İbn Sînâ'nın görüşlerine dair değerlendirme yapacak kadar aşina olmasına rağmen *Delâletü'l-hâirîn* eserinde İbn Sînâ'ya olumlu/olumsuz atıfta bulunmaması ise düşündürücüdür.

Eserinde İbn Meymûn, İbn Sînâ *Vacibu'l-vucûd*'un basitliği anlayışına benzer şekilde Tanrı'da varlık-mahiyet ayırımı yapılamayacağını, varlığının mahiyetiyle özdeş olduğunu, mümkün varlıklarda ise varlığın mahiyete sonradan iliştiğini belirtmektedir. Ancak mümkün varlıkların vücudunun mahiyetlerine sonradan eklendiği görüşü, vücûdun bir araz olduğu şeklinde İbn Meymûn tarafından yanlış anlaşılmıştır.³³ Tanrı'nın zatına atfedilen sıfatların *Vacibu'l-vucûd*'un zatında kesrete neden olmadığı, mahiyetinde ayrı ve farklı olan cüzlere referansta bulunmadığı,³⁴ Tanrı hakkında konuşurken menfi bir dil kullanılması gerektiği³⁵ İbn Sînâ'ya benzer şekilde Tanrı'nın zorunluluğundan ve varlığının mahiyetiyle özdeş olmasından hareketle temellendirilmiştir. Ölüm sonrası hayat, nübüvvet, ilk Muharrik,³⁶ sudur³⁷ vb. felsefî ve teolojik meselelerde İbn Sînâ'yı andıran izahlar yapmıştır. Tanrı'nın bilinebilirliği meselesinde İbn Meymûn, İbn Sînâ'ya benzer şekilde bilinememeci bir tavrı benimseyerek, Tanrı'nın mahiyetinin hiçbir şekilde idrak edilemeyeceğini, ancak âleme dönük olan fiilleri üzerinden kısmen bilinebileceğini savunmuştur. Ancak her iki düşünür Tanrı'nın bilinebilirliği meselesinde temel bir farklılık söz konusudur. İbn Sînâ varlık kavramını dereceli anlamda (teşkiku'l-vücud) müşterek olduğunu savunurken, İbn Meymun ise "varlık" lafzının sesteşlik (lafz-ı iştiraki)

³⁰ el-Bağdadî, *Kitâbu'l-Muteber*, 6.17-19, 376-80; İbn Sînâ, *en-Necât fî'l-mantık ve'l-ilâhiyyât. I-II*, ed. Abdurrahman Umeyra (Beirut: Daru'l-Cîl., 1992), II.11, 31-32; Sînâ, *Avicenna's De Anima: Being the Psychological Part of Kitâb al-Shifâ*, V.3, 223-24; Yıldırım, "Ebû'l-Berakât el-Bağdadî ve İbn Sînâ Bağlamında Nefislerin Bireyselleşmesi", 193-198. Yıldırım, *Ebû'l-Berakât ve Meşâî Felsefe Bağlamında Nefis, Benlik ve Bilgi*, 64-102.

³¹ el-Bağdadî, *Kitâbu'l-Muteber*, 6.23, 411; Yıldırım, "Ebû'l-Berakât el-Bağdadî ve İbn Sînâ Bağlamında Nefislerin Bireyselleşmesi", 199-200.

³² Moses Maimonides, *The Guide of the Perplexed. Vol. 1*, çev. Shelomoh Pines (Chicago: Univ. of Chicago Press, 1963), 1/52 s.119; 1/52, 378; ; 1.57, 132; 1.58, 135; 1.55, 128; 15, 137, xciii; İbn Sînâ, *en-Necât. I-II*, 80-81.

³³ Maimonides, *The Guide of the Perplexed. Vol. 1/57, 132; 1/59, 139; İbn Sînâ, eş-Şifâ: İlâhiyyât I*, ed. George C. Enawati vd. (Kahire: el-Hayâtü'l-'Amme, thz), I, 1.7, 43; II, 8.4, 345-46; II, 8.5, 350.

³⁴ Maimonides, *The Guide of the Perplexed. Vol. 1/ 59, 137-39; 52, 119.*

³⁵ Maimonides, *The Guide of the Perplexed. Vol. 1/ 59, 138, 135; 1.55, 128; Adnan Küçükali, "İbn Sînâ'nın Selbî Yorumlama Metodu", Atatürk Üniversitesi SBE Dergisi 13:1 (2009), 65-6.*

³⁶ Maimonides, *The Guide of the Perplexed. Vol. 1/ 69, 166, 1/72, 2/1.*

³⁷ Maimonides, *The Guide of the Perplexed. Vol. 2/ 352, 624-626.*

anlamında müşterek olduğunu savunmaktadır. Bu farklılık, her iki düşünürün Tanrı'nın bilmenin imkânı kadar mahiyetini de etkilemektedir.³⁸ İbn Meymûn'un, Tanrı'yı birliği ve basitliğinden hareketle akıl ile özdeşleştirmesi anlayışı İbn Sînâ'nın *akıl* ('akl), *akledilen* (ma'kûl) ve *akleden* ('âkil) tanımlarını çağrıştırmaktadır.³⁹ İbn Meymûn benzer şekilde faal akli, Tanrı'dan insanlara doğru sudur eden, insani aklın kendisiyle ittisal ederek akletmesini ve kemâle ermesini sağlayan bir ilahi akıl olarak tanımlamıştır.⁴⁰ İbn Sînâ'nın mükemmelleşerek müstefâd akıl seviyesine ulaşan aklın faal akıl ile ittisale girmesi görüşüne benzer şekilde, akli yetkinliğini tamamlayarak faal akılla ittisal aşamasında gelen kişinin faal akıldan saf bilgiyi elde edebileceğini,⁴¹ peygamberin de faal akılla ittisal ederek ilahi saf bilgiyi aldığını⁴² savunmuştur. Musa b. Meymûn *Sefer ha-Madda'* (İlim Kitabı, 1178-80) eserin 1. bölümünde Tanrı'nın varlığının mahiyetini izah ederken İbn Sînâ'ya atıfta bulunmadan filozofun vacibu'l-vucûd anlayışından hareketle zorunluluğunu temellendirmiştir. Haşr ve ahiret anlayışını ele aldığı *Maamar be-Thiyat ha-Metîm* (Haşr Risalesi, 1191) eserinde İbn Sînâ'nın *el-Adhaviyye fi'l-Me'âd* risalesine filozofun ismini zikrederek haşrin mahiyeti ve nefsin bedeninin ölümünden sonra varlığını idame ettirmesi meselesinde İbn Sînâ'ya benzer şekilde beden olmaksızın nefsin varlığını idame ettireceğini savunmakla birlikte filozofun nefsin ölümsüzlüğü anlayışını reddetmiştir.⁴³ Hudusçu anlayışı benimseyerek kısmen İbn Sînâ'dan farklılaşmakla birlikte⁴⁴ İbn Meymûn, Tanrı'nın İlk Hareket ettirici olmadığını, aksine Tanrı'nın yarattığı aracı bir varlık olan aklın, Tanrı ile diğer akıllar, felekler ve semavî cisimler arasında aracı bir işlev görmesini;⁴⁵ semavi akılların Tanrı'dan sudur ettiğini, ay-altı âlemin maddesinin faal akıldan sudur edişini İbn Sînâ'nın izahlarını takip ederek temellendirmiştir.⁴⁶ Tanrı'nın ilminin mahiyeti meselesinde Tanrı'nın ilminde değişim olmadığı, her şeyi ihata ettiği hususunda İbn Sînâ ile hem fikir olmakla birlikte tikelleri külli şekilde bilmesinde filozoftan farklılaşmaktadır. İbn Meymun, Gazzâlî'nin eleştirilerine benzer eleştirilerde bulunarak Tanrı'nın tikelleri bildiğini savunmuştur.⁴⁷

Moşe Narboni (ö.1362) *Delâletu'l-hâirîn* eserine yazdığı şerhte, İbn Meymûn'un, Aristoteles'in eserinden değil, İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ: el-İlâhiyyât* ve *en-Necât* eserlerinden felsefi ve teolojik meselelerde alıntılar yaptığı tespitinde bulunmuştur.⁴⁸ Mesela, İbn Sînâ'nın Tanrı anlayışının en belirleyici kavramı olan vâcibu'l-vucûd ayırımını İbn Meymûn *Delâletu'l-hâirîn* eserinde Aristoteles'e atfederek benimsemiştir. Bunun muhtemel nedeni, İbn Meymûn'un İbn Sînâ'nın görüşlerini Aristoteles'in görüşlerinden farklılaştıramaması ya da filozofun görüşlerini İbn Sînâ'nın sistemi bağlamında yorumlamasıdır. Farklı düşünen Davidson ise bunun nedeninin, İbn Meymûn'un İbn Sînâ'nın özellikle de *İlâhiyyât* ve *en-Necât* eserlerini doğrudan okuma imkanına sahip olmayıp Gazzâlî'nin *Makâsîdu'l-felâsife* eseri aracılığıyla İbn Sînâ'nın görüşlerinden haberdar olmasına bağlamıştır. Özellikle de *Makâsîdu'l-felâsife* eserinin *Danışnâme-*

³⁸ Maimonides, *The Guide of the Perplexed*. Vol. 1, 1/1/34, 74; Engin Erdem, *Varlıktan Tanrı'ya: İbn Sînâ'nın Metafizik Delili* (İstanbul: Endülüs, 2016), 189-190.

³⁹ Maimonides, *The Guide of the Perplexed*. Vol. 1/68 s.165; İbn Musa b. Meymûn, *İlim Kitabı - Sefer ha-Mada Yahudîliğin İnanç ve Ahlak İlkeleri*, çev. Yasin Meral - Mukadder Sipahioğlu - Safiye M. Özkaldı - Rümeyza Bektaş - Büşra Şahin (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022) 50; İbn Sînâ, *eş-Şifâ: İlâhiyyât II*, 9.4, 403-04; *en-Necât II*, XV.99-100.

⁴⁰ Maimonides, *The Guide of the Perplexed*. Vol. 2/12 280; 1/1 23; 2/2 24; İbn Sînâ, *en-Necât*, VI.6, 14-5; *eş-Şifâ: Tabiiyyât* VI.5, 208-09.

⁴¹ Moses Maimonides, *The Guide of the Perplexed*. Vol. 2, çev. Shelomoh Pines (Chicago: Univ. of Chicago Press, 1963), Vol.2/3/51, 620-21; İbn Sînâ, *en-Necât*, VI.6, 14-5.

⁴² Maimonides, *The Guide of the Perplexed*. Vol. 2/38, 377; 2/37 369; 2/45 395-403; 2/58, 376; *eş-Şifâ: Tabiiyyât* VI.5, 208-09; *en-Necât II*, VI.6, 166.

⁴³ İbn Meymun'un *Haşr Risalesi*'nin Arapça harfleriyle neşri ve İbn Sînâ'nın görüşleriyle benzerliği için bk. Yasin Meral, "İbn Meymun'un Haşr Risalesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 61/2 (2020), 245-314, özellikle 21 ve 23. dipnotlar, risalenin Arapça neşri: 291-314. *İbn Sînâ, "el-Adhaviyye fi'l-Me'âd", Felsefe ve Ölüm Ötesi: İbn Sînâ, Gazzâlî, İbn Rüşd, Fahreddin Râzî, ed. Mahmut Kaya (İstanbul: Klasik, 2013), 11, 17, 23, 46; Aydın, Mehmet, İbn Meymun'un Düşüncesinde Ölümsüzlük*, DEÜ İlahiyat Fak. Dergisi, XX, İzmir, 2004, 61.

⁴⁴ Maimonides, *The Guide of the Perplexed*. Vol. 2/13; 52; 2/22, 317-322

⁴⁵ Maimonides, *The Guide of the Perplexed*. Vol. 1/69, 169; 2/4, 258-59.

⁴⁶ Maimonides, *The Guide of the Perplexed*. Vol. 2/11, 275-76.

⁴⁷ Maimonides, *The Guide of the Perplexed*. Vol. 1/1-31, 67; Karaman, Hüseyin, İbn Meymun'da Tanrı - Âlem İlişkisi (Rize: Karadeniz Basın Yayın, 2007), 136; Atilla Arkan, İbn Meymun Felsefesinde Tanrı (İstanbul: Değişim Yayınları, 2007), 40-70; Adnan Küçükali, İbn Meymûn'un Varlık ve Düşünce Öğretisi (Fârâbi ve İbn Sina ile Karşılaştırmalı Olarak), Yayınlanmamış Doktora Tezi (Erzurum: Atatürk Üniversitesi SBE., 2005), 170.

⁴⁸ Moses Maimonides, *The Guide of the Perplexed*. Vol. 1/cii; 1.52; Mauro Zonta, "Maimonides' Knowledge of Avicenna. Some Tentative Conclusions About a Debated Question", 221.

i Alaî – bu eser de *en-Necât* ile benzerliği esas alındığında- eserinden hareketle kaleme alınmış olma ihtimali bu iddiayı desteklemektedir. Bu da İbn Meymûn'un İbn Sînâ'nın metafizik görüşlerini Aristoteles'in görüşlerinden farklılaştırılmamasına neden olmuştur. Ayrıca Gazzâlî'nin eserinde Fârâbî ve İbn Sînâ'nın ismini zikretmeden genel bir ifadeyle filozoflara nispetle ele alması, söz konusu doktrinlerin doğrudan felsefenin üstadı olarak kabul edilen Aristoteles'e atfen anlaşılmasına neden olmuştur. İbn Meymûn'un, her iki filozofun görüşlerini farklılaştırmasını sağlayacak şekilde İbn Sînâ'nın eserlerine doğrudan ulaşma imkanının olmaması bu tür bir yanlış nispete zemin hazırlamış olabilir.⁴⁹ Bu yanlış anlaşılımların büyük bir kısmı Falakura ve Moşe Narboni'nin *Delâletu'l-hâirîn* eserine yazdıkları şerhler aracılığıyla tespit edilip tashih edilmiştir.

Rasyonalist ve İbn Sînâcı olarak tanımlanabilecek Samuel b. Tibbon, *Ma'mar yikkavu ha-mayim* (Suyun Toplanmasına Dair Risale, 1231) eserinde Tekvin Yaratılışı: I.9'daki suyun neden yeryüzüne yayılmadığı/tamamen yeryüzünü kaplamadığı sorusunu bilimsel olarak izah etmeye çalışırken Aristoteles ve İbn Rüşd'ün izahlarını yetersiz bulmuştur. Zira Aristoteles ve şârihi İbn Rüşd'ün 4 element teorisine göre suyun yeryüzünü tamamen kaplaması gerekmektedir. Bu soru üzerine 20 yıla yakın kafa yorduğu ve nihayetinde İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ* külliyyatının *Meteoroloji* bölümündeki açıklamasını bilimsel açıdan daha makul bulup ilgili pasajı eserinde alıntılararak benimsemiştir.⁵⁰ Ayrıca İbn Sînâ'nın *el-Me'âdin ve'l-Âsâru'l-ulviyye / eş-Şifâ* (Mineroloji ve Meteoroloji) minerallere dair bölümü yorumlayarak eserine dâhil etmiştir. İbn Tibbon, dört elementin birbirine dönüşümü ve aralarındaki ilişkiye dair element teorisini temellendirirken İbn Sînâ'nın *el-Kevn ve'l-Fesâd / eş-Şifâ* eserinden birebir alıntı yaparak izah etmiştir.⁵¹ İbn Tibbon eserinde, dört element teorisinin bir gereği olarak insanın nasıl var olduğu sorununu ele alırken, Aristoteles ve İbn Rüşd'ün basit varlıkların ata/ebeveyn olmadan eş zamanlı şekilde var olabileceklerini ancak insan gibi daha üstün varlıkların ise ebeveyne bağlı olarak var olabilecekleri anlayışına karşı İbn Sînâ'nın Tanrı'nın semâvî akıllar ve faal aklın aracılığıyla insan dahil bütün varlıkların ata/ebeveyn olmaksızın var olabilecekleri görüşünü alıntılararak benimsemiştir.⁵² Samuel İbn Tibbon'un oğlu Moşe ben Samuel (ö.1283), *Fizikle İlgili Sorulara Cevaplar* eserinde İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ* külliyyatının *Tabîyyât*'in III. Bölümü olan *el-Kevn ve'l-Fesâd* (Oluş ve Bozuluş Üstüne), II. bölümü olan *es-Semâ ve'l-âlem* (Sema ve âlem Üzerine) ve IV. Bölüm olan *el-Efâlu ve'l-infi'alât* fenlerinden alıntılar yapmakla beraber genel anlamda tabîyyât meselelerinde İbn Rüşd'ün görüşlerini İbn Sînâ'ya tercih etmiştir. Ay-altı âlemde İbn Sînâ'nın dögüsel ve yalın hareket anlayışını eleştirmiş, elementin diğer bir elemente dairesel dönüşümünün nedenlerine dair görüşünü “çok tuhaf” olduğu gerekçesiyle reddederek İbn Rüşd'ün görüşünü benimsemiştir.⁵³

Tercüme edildiği andan itibaren İbn Sînâ'nın görüşlerinin bilinmesine dolaylı şekilde katkıda bulunan diğer bir eser, Gazzâlî'nin *Makâsidi'l-felâsife* adlı çalışmasıdır. 1292 yılında *Sefer Tikun ha-Deot* adıyla Yahudi İbn Rüşdçi Isaac Albalag tarafından İbraniceye tercüme edilmiştir. *Makâsidi'l-felâsife* eserinin diğer bir İbranice tercümesi ise Yehuda ben Solomon Nathan tarafından yapılmıştır. Nathan, tercümesinde *Makâsidi* eserindeki bazı görüşlerinin aslında İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ: el-ilâhiyyât* ve *en-Necât* eserlerindeki metafizik ve tabîyyât meseleleriyle önemli ölçüde benzerlikler taşıdığı tespit etmiş ve *Makâsidi* eserinde muğlak olan bazı hususları İbn Sînâ'ya referansla izah etmiştir. Nathan'ın tercümesinde İbn Sînâ'ya ait görüşleri tespit edip notlandırarak izah etmesi, XIV. yüzyılda İbn Sînâ'nın Yahudi düşünürler arasında görüşlerinin bilinmesine ve yayılmasına katkıda bulunmuştur. Kısa süre içinde tercüme edilen bu nüshalar çoğaltılmış ve üzerine 20'ye yakın şerh yazılmıştır. Gazzâlî'nin *Makâsidi* eserinin İbraniceye tercüme edilmesi, sonrasında esere 20'ye yakın şerh yazılacak kadar benimsenmesi dolaylı olarak İbn Sînâ'nın felsefî görüşlerinin Yahudi düşünürleri arasında bilinmesine ve yayılmasına imkân tanımıştır. Zira eserinin tercümesiyle birlikte eserde kullandığı

⁴⁹ Herbert Alan Davidson, *Moses Maimonides: The Man and His Works* (New York: Oxford Univ. Press, 2004), 102-105 n.146; 115-121, 252; Freudenthal - Zonta, “Avicenna Among Medieval Jews the Reception of Avicenna's Philosophical, Scientific and Medical Writings in Jewish Cultures, East and West”, 224.

⁵⁰ Freudenthal, “Samuel Ibn Tibbon's Avicennian Theory of an Eternal World”, *Aleph: Historical Studies in Science and Judaism* 8 (2008), 48-50.

⁵¹ İbn Sînâ, *Kitâbu'ş-Şifâ: Oluş ve Bozuluş*, çev. Muammer Iskenderoglu (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), III.14, 102 (prg.256).

⁵² Freudenthal, “Samuel Ibn Tibbon's Avicennian Theory of an Eternal World”, 66-67; Sînâ, *Avicenna's De Anima: Being the Psychological Part of Kitâb al-Shifâ*, V.5,261; İbn Sînâ, *en-Necât fî'l-mantık ve'l-ilâhiyyât. I-II*, XV, 42; Avicenna - Fazlur Rahman, *Avicenna's Psychology*, XV, 67; İbn Tufayl, İbn Sînâ, *Hayy Ibn Yakzan*, 314.

⁵³ Eserin İngilizce tercümesi için bk. Kahana-Smilansky, “Moses Ibn Tibbon's Answers to Queries on Physics: Sources and Problems”, *Aleph* 12/2 (2012), 214-216, 217; *Tabîyyât* II.2, 14, II.3, 16, 24; *Tabîyyât* IV.2, 202-204.

üslup ve meseleleri ele alış şekliyle nedeniyle Gazzâlî uzun bir süre İbn Sînâcı olarak kabul edilmiştir.⁵⁴ Gazzâlî'nin diğer bir önemli çalışması olan *Tehâfütü'l-Felâsife* eseri İbraniceye XV. yüzyılın ilk çeyreği gibi geç bir tarihte tercüme edilmesi nedeniyle *Makâsîd* kadar İbn Sînâ'nın görüşlerini aktarmada etkili olduğu söylenemez.

İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-tenbihât* eserine *Şerhu'l usûl ve'l-cumâl min muhimmâti'l-ilm ve'l-amel* (1273) adlı şerh yazan İbn Kemmûne'nin (ö.1284),⁵⁵ şerhinde felsefe ve kozmolojiye dair meselelerde İbn Sînâcı olduğu söylenebilir. *Makâle fi tankîh el-abhâs fi ahbar el-mîlel 'es-selas* eserinde vacibu'l-vücûd – mümkinu'l-vücûd ayırımı, nübüvvet, nefsin ölümsüzlüğü, imkân ve nedensellik delilleri gibi konularda İbn Sînâ'nın görüşlerini benimsemiştir. Tanrı'nın birliği ve basitliğini İbn Sînâ'nın tevhid anlayışı bağlamında rasyonel zeminde izah etmiştir. İbn Kemmûne, nübüvveti temellendirirken İbn Sînâ'nın peygamberin sezgi, kâmil ve yetkin akli melekelerle sahip olduğunu kabul ederek açıklamıştır. Nefsin akli yönünü izah ederken önemli ölçüde İbn Sînâ'nın nefsi natıka anlayışından yararlanmışır.⁵⁶ Nefsin mahiyeti, gerçekliği ve akletmesine dair birden fazla risale yazan Kemmûne, bunların ancak üç tanesi günümüze kadar muhafaza edilebilmiştir. Bunlardan *Makâle fi'l-tasdik bi-enne nefsu'l-insân bâkiye ebeden* (İnsan Nefsinin Ebedi Olduğunun Tasdikine Dair) adlı risalesinde her ne kadar genel anlamda nefsin mahiyeti ve psikoloji konularında önemli ölçüde İbn Sînâ'dan etkilenmiş olsa da risalenin ikinci başlığı olan Nefsin Varlığının İspatı ile beşinci başlığı olan İnsan Nefsinin Kadimliği kısmında nefsin ne zaman yaratıldığı ve bedene ittisal ettiği hususunda filozofan farklılaşarak nefsin bedenine doğumundan hemen önce yaratılmayıp nefsin kadim olduğunu ileri sürmüştür. Filozofa benzer şekilde nefsin bir bedenden başka bir bedene geçiş yapması anlamındaki reenknasyonunu reddetmiştir. İnsanın rasyonel nefsinin basit olması hasebiyle mürekkep varlıklar gibi hadis olamayacağını iddia etmiştir.⁵⁷

Shem Tov İbn Falakuera (ö.1295), İbn Meymûn'un *Delâletu'l-hâirin* eserine yazdığı ayrıntılı şerh olan *More ha-More* (Rehber Rehber, 1280) çalışmasında İbn Meymûn'un görüşlerindeki İbn Sînâ'nın izini sürerek tespit etmiş ve *eş-Şifâ* ve *en-Necât* eserlerine referansta bulunmuştur. Ayrıca İbn Meymûn'un eserinin şerhinde İbn Sînâ'nın *es-Semâ' ve'l-âlem / eş-Şifâ* ve *en-Necât* eserlerinden yararlanmışır. Falakuera'nın en önemli katkısı, eserlerinde doğrudan İbn Sînâ'nın ismini zikrederek ve ilgili eserine referansta bulunarak Yahudi düşünürlerince *Delâletu'l-hâirin* gibi eserleri aracılığıyla görüşlerine aşına olunan ama aidiyeti yanlış bilinen ya da bilinmeyen görüşlerin aslında İbn Sînâ'ya ait olduğunu eserlerinde ortaya koymasındır.⁵⁸ İbn Falakuera *De'ot ha-Filosofim* (Filozofların Görüşleri, 1270) eserinde metafizik ilmi, akıl, nefis vb. meseleleri tartışırken doğrudan İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ: el-İlâhiyât ve en-Necât* eserlerinden en az 40 alıntı yapmıştır. Mesela eserin 8. Bölümünde akıl melekesinin mahiyetini ele alırken *Risâle fi'l-'Akl* eserinden alıntı yapmıştır. *De'ot ha-Filosofim* 6. Bölümünde ve İbn Meymûn'un *Delâletu'l-hâirin* eserine yazdığı şerhte *Kitâbu'n-Nefs*'ten (en-Necât) alıntılar yapmıştır.⁵⁹ Eserin 8.2 bölümünde, İbn Sînâ'nın *Risâle fi'n Nefs* risalesinin bir kısmını İbraniceye tercüme etmiştir.⁶⁰ İbrani harflerle Arapça yazdığı *Re'sit Hohma* (Hikmetin/Bilgeliliğin Başlangıcı, 1250) eserinde, ilimlerin tasnifi meselesinde İbn Sînâ'dan alıntılar yapmıştır.⁶¹ *Sefer ha-Ma'alot* (Mertebeler Kitabı) eserinde, *en-Necât* eserinin mantıkla ilgili kısımlardan alıntı yapmakla

⁵⁴ Zonta, "The Role of Avicenna and of Islamic 'Avicennism' in The 14th-Century Jewish Debate Around Philosophy And Religion", 657-658; Harvey, "Why Did Fourteenth-Century Jews turn to Alghazali's Account", 366-76; Özcan Akdağ, "XIII. Yüzyıl Avrupa'sında Gazzâlî İmajı", *Bilimname* 34 (2017), 499-510.

⁵⁵ Reza Pourjavady - Sabine Schmidtke, *A Jewish philosopher of Baghdad: 'Izz al-Dawla İbn Kammûna (d. 683/1284) and his writings* (Leiden ; Boston: Brill, 2006), Intr.59 vd.

⁵⁶ İbn Kammûnah, *İbn Kammûna's Examination of the Three Faiths: A Thirteenth-Century Essay in the Comparative Study of Religion*, çev. Moshe Perlmann (Berkeley: University of California Press, 1971), 4-9-28; İbn Kemmune, *The Arabic Treatise on Immortality of the Soul*, çev. Leon Nemoy (New Haven: Yale University Library, 1944).

⁵⁷ Arapça metin için bkz. İbn Kemmune, *The Arabic Treatise on Immortality of the Soul*. Nüshaya online olarak ulaşmak için bkz. www.muslimphilosophy.com/ip/kumnah.pdf; Pourjavady - Schmidtke, *A Jewish philosopher of Baghdad*, Intr.23-4. Risalenin İngilizce tercümesi için bkz. İbn Kemmune, "The Arabic Treatise on Immortality of the Soul", *Ignace Goldziher Memorial Volume* (Jerusalem, 1958), II/83-99.

⁵⁸ Zonta, "Avicenna's Metaphysics in the Medieval Hebrew Philosophical Tradition", 153-157.

⁵⁹ Steven Harvey (ed.), "Shem-Tov İbn Falaquera's De'ot ha-Filosofim: Its Sources and Use of Sources", *The Medieval Hebrew Encyclopedias of Science and Philosophy: proceedings of the Bar-Ilan University conference*, Amsterdam studies in Jewish thought, v. 7 (Dordrecht; Boston: Kluwer Academic Publishers, 2000), 232.

⁶⁰ Zonta, "The Role of Avicenna and of Islamic 'Avicennism' in The 14th-Century Jewish Debate Around Philosophy And Religion", 648.

⁶¹ Mauro Zonta, "The Reception of Al-Fârâbî's and İbn Sînâ's Classifications of the Mathematical and Natural Sciences in the Hebrew Medieval Philosophical Literature 1", *Medieval Encounters* 1/3 (1995), 358-382.

beraber İbn Sînâ'nın ismini zikretmemiştir.⁶² *Sefer ha-Mevakkeş* (Araştırmanın Kitabı, 1263) eserinde *en-Necât* eserinin mantık bölümünden tasavvur ve tasdik kavramı/ayırımına dair alıntılar yapmıştır. *Sefer ha-Nefeş* (Nefs Üzerine) eserinde İbn Sînâ'nın nefsin mahiyeti, melekeleri vb. hususlara dair görüşlerini *eş-Şifâ* ve *en-Necât* eserlerinin ilgili bölümlerinden alıntılar yaparak ele almıştır.⁶³

XIII. yüzyıl İspanyol Yahudisi Musa bin el-Lâvî el-İşbilî, İbn Sînâ'ya yakın bir üslupla metafizik ve teolojik meseleleri ele aldığı *Makâle ilâhiyye* eserinde diğer Yahudi düşünürlerin aksine doğrudan İbn Sînâ'nın ismini zikrederek filozofun *en-Necât* eserindeki vacibu'l-vucûd anlayışını ve temellendirişini⁶⁴ alıntılamaştır. İbn Rüşd'e karşı İbn Sînâ'nın vacibu'l-vucûd'un İlk Muharrik'ten farklı olduğu, özdeş olmadıkları anlayışını savunmuştur. Eserde Musa bin el-Lâvî, Yahudi düşünürler arasında İbn Rüşd'ün artan etkisine ve görüşlerine karşı İbn Sînâ'nın ismini zikrederek görüşlerini alternatif olarak kullanmış, Yahudi düşünürler tarafından bilinmekle birlikte İbn Sînâ'ya aidiyeti bilinmeyen doktrinlerin aslında İbn Sînâ'ya ait olduğunu tespit etmiş ve filozoftan 'Ebu 'Alî İbn Sînâ' şeklinde ismini zikrederek ve ilgili eserine referansta bulunarak alıntılar yapmıştır.⁶⁵

1.3.3. XIV. Yüzyıl

İbn Sînâ'nın ismini zikrederek görüşlerini benimseyen diğer bir Yahudi düşünür, Hayyim İsrailî'dir (ö. 1320). Günümüze kadar muhafaza edilebilen tek eseri olan *Ma'amar Gan Eden* (Eden Bahçesine Dair Risale) eserinde İbn Sînâ'nın *el-Me'âdin ve'l-Âsâru'l-ulviyye / eş-Şifâ* (Mineroloji ve Meteoroloji) eserine referansta bulunarak filozofun adını da "Büyük bilge Ebû Alî İbn Sînâ" şeklinde zikretmiştir. Eserde, İbn Sînâ'nın âlemin oluşumuna dair nazariyesinin Tevrat'ın *a nova* (hiddus) doktriniyle uyumlu olduğu tespitinde bulunmuştur. İbn Sînâ'nın sudur nazariyesini benimseyerek Vacibu'l-vucûd'dan faal akla kadar 9 felek ile izah ettiği teorisini ve izahlarını makul bulmuştur. Hayyim'e göre İbn Sînâ'nın, Vacibu'l-vucûd'un İlk Muharrik'ten farklı olduğu, Tanrı'nın İlk Muharrik'in nedeni olduğu anlayışının doğru olduğunu belirtmiştir. Suyun yeryüzünde toplanması meselesinde Hayyim, İbn Sînâ'nın tabiatçı izahının Tora'ya yakın olması hasebiyle makul ve kabul edilebilir izah olarak tanımlamıştır. *el-Me'âdin ve'l-Âsâru'l-Ulviyye* bölümündeki ekvator bölgesindeki şartların yaşam için en uygun olduğu anlayışını referansta bulunarak burada yaşayanların mizacının ideal olduğunu belirtmiştir. Ona göre, aksi fikirde olan İbn Rüşd'ün ise İbn Sînâ gibi hem doğa bilimleri hem de astronomi alanında uzmanlığı olmaması nedeniyle bu konuda yanılmıştır.⁶⁶

İbn Sînâcı diyebileceğimiz Todros Todrosi (Todros ben Meşullam ben David, d.XIV. yy.?), İbn Sînâ'nın *en-Necât* eserinin II. ve III. Bölümlerini, metafizik ve tabiiyyât bölümlerini -Mantık hariç- *Hatsalat ha-Nefeş* adıyla 1330-40 yılları arasında İbranceye tercüme etmiştir. Zonta'nın eserinde tespit ettiği üzere Todrosi, İbranceye tercüme ettiği *'Uyûnu'l-mesâil* eserinin kenarlarına metni izah eden açıklamalar düşmüştür. Açıklamalarını Gazzâlî'nin *Makâsîdu'l-felâsife* eseri dışında İbn Sînâ'nın *en-Necât* eseri ile *İşârât ve't-tenbihât* eserinden sudur, Vacibu'l-Vucûd gibi meselelerle ilgili alıntılarla desteklemiştir. Felsefi derleme denilebilecek eseri *Likkutim* (1334) eserinin ilk bölümü olan *Mantik* bölümünde *eş-Şifâ*'nın *Mantik* bölümünün (el-Medhal) 1. Makalesinin neredeyse 4 faslını tercüme ederek alıntılamaştır. Alıntıdan hareketle mantık ilminin konusunu, kısımlarını, yararını ve diğer ilimlerle ilişkisini temellendirmiştir. Todrosi, İbn Sînâ'nın mantığa dair görüşlerini alıntılama ile yetinmemiş aynı şekilde İbn Sînâ'nın mantığa dair görüşlerini benimseyen Gazzâlî'nin *Miyâru'l-'ilm* ve *Makâsîdu'l-felâsife* eserindeki mantıksal tanımlamalarından da alıntılar yapmıştır. Onun tespiti Gazzâlî'nin bu tanımlamalar konusunda İbn Sînâ'dan beslendiğidir. Ayrıca *Kitâbu'l-Kıyâs* kitabından bazı paragrafları alıntılarla İbn Sînâ'nın kıyasın türlerini tasnif edişini benimseyerek, bunları *el-İşârât ve't-tenbihât*'ın mantık bölümünden yaptığı bazı alıntılarla tamamlamıştır. Bu yönüyle Todrosi'nin, Yahudi düşünürler arasında İbn Rüşd'ün Aristoteles'in *Organon*'a yazdığı şerhlere alternatif olarak İbn Sînâ'nın mantık ve kıyas görüşlerini benimseyen ve alıntılaman ilk kişi olduğu söylenebilir. Todrosi, yapmış olduğu alıntıları da İbn Sînâ'nın adını ve ilgili eserini överek referansta bulunmuştur.⁶⁷

⁶² Freudenthal - Zonta, "Avicenna Among Medieval Jews the Reception of Avicenna's Philosophical, Scientific and Medical Writings in Jewish Cultures, East and West", 261-62; Gabriella Elgrably-Berzin, "Shem Tov ben Joseph Bin Falaquera and Todros Todrosi: Two Translators of a Similar Text", *Avicenna in Medieval Hebrew Translation* (Brill, 2015), 132.

⁶³ Eserin İngilizce tercümesi için bk. Shem Tov Ben Ibn Falaquera, *Falaquera's Book of the Seeker (Sefer ha-Mavakkash)*, çev. M. Herschel Levine (New York: Yeshiva University Press, 1976); Gabriella, *The medieval Hebrew version of psychology in Avicenna's Salvation (al-Najât)*, 140-149.

⁶⁴ İbn Sînâ, *en-Necât*. III.2,77-84.

⁶⁵ Zonta, "The Role of Avicenna and of Islamic 'Avicennism' in The 14th-Century Jewish Debate Around Philosophy And Religion", 651-652.

⁶⁶ Freudenthal, "The Medieval Hebrew Reception of Avicenna's Account of the Formation and Perseverance of Dry Land", 304-305.

⁶⁷ Zonta, "The Role of Avicenna and of Islamic 'Avicennism' in The 14th-Century Jewish Debate Around Philosophy And Religion", 653-655.

Sonuç

İbn Sînâ'nın felsefi eserleri ve görüşlerinin Arapça bilen ve okuyan Yahudi düşünürler arasındaki gelişimini takip etmek ve etkisini belirlemek -özellikle de Endülüs bölgesinde yaşayan Yahudi düşünürler esas alındığında zordur. Zira Yahudi düşünürlerin İbn Sînâ'nın görüşlerine benzer öğretileri savunmalarına rağmen farklı gerekçe ve kaygılardan dolayı eserlerinde İbn Sînâ'nın adını ve eserlerini zikretmemeleri görüşlerinin kaynağının tespitini güçleştirmektedir. İbn Sînâ'nın ismiyle özdeşleşen bazı felsefi öğretilerin yanlış şekilde Aristoteles'e atfedilmesi, filozofun görüşlerinin aidiyeti bilinerek yaygınlaşmasını olumsuz yönde etkilemiştir. Bu nedenlerden dolayı İbn Sînâ'nın felsefi görüşlerinin Yahudi düşünürleri arasında yaygınlaşması ve kendisine atfen bilinmesini sınırlandırmıştır. Ancak İbn Sînâ'nın eserlerinin çok azının İbraniceye tercüme edilmesi nedeniyle, felsefi görüşlerinin Yahudi düşünürlerce bilinmediği, benimsenmediği ya da onları etkilemediği şeklinde anlaşılmalıdır. Zira Falakuera, Moşe Narboni vb. düşünürlerin eserlerinde işaret ettikleri üzere, filozofun görüşleri aidiyeti bilinmeden ve kendisine/eserlerine atf yapılmadan da Yahudi düşünürler arasında bilinmiş ve benimsenmiştir.

İbn Sînâ'nın Yahudi düşünürleri arasındaki düşüncelerinin seyri irdelendiğinde genel anlamda iki tür İbn Sînâcı anlayışın olduğu söylenebilir. Bunların ilki, İbn Sînâ'nın eserlerini okuyan ve felsefi görüşlerini - vakıf oldukları ölçüde- benimseyenlerdir; bunlar eserlerinde İbn Sînâ'nın adını zikrederek ilgili eserine doğrudan referansta bulunarak alıntılarını yapmışlardır; Shem-Tov ibn Falakuera, Samuel ibn Tibbon, Moşe ha-Levî, Hayyim İsraili gibi Yahudi düşünürler buna örnek verilebilir. Ayrıca bu düşünürler kaleme aldıkları eserlerinde (Falakuera ve Moşe Narboni'nin Musa ibn Meymûn'un eserine yazdıkları şerh gibi) doğrudan İbn Sînâ'nın görüşlerini kaynağından filozofun ismini zikrederek alıntılarını neticesinde, Yahudi düşünürler arasında bilinmekle birlikte aidiyeti bilinmeyen veya yanlış bilinen görüşlerin aslında İbn Sînâ'ya aidiyetlerinin ortaya çıkmasını sağlamışlardır. İkincisi ise özellikle de XIV. yüzyılda daha çok Provence ve İspanya'da ortaya çıkan, İbn Sînâ'nın görüşlerinin bazılarını, kendi felsefi görüşleriyle uyumlu ve tutarlı gördükleri meselelerde alıntılaman ve kullanan eklektikçi yaklaşımlara sahip Yahudi düşünürlerdir. Bu düşünürler, filozofun görüşlerini doğrudan alıntılama, ismini zikretmek ve onun görüşlerinin müdafiliğini yapmaktan ziyade dolaylı kaynaklardan İbn Sînâ'nın doktrinlerinden haberdar olmuşlardır. Bu tür düşünürlerin görüşlerini kısmen bildikleri İbn Sînâ'nın argümanlarını ve doktrinlerini eleştirmek ya da reddetmek istedikleri düşünürlerin -İbn Rüşd ve Gazzâlî gibi- görüşlerine karşı bir alternatif ya da hareket noktası olarak kullanmışlardır; Yehuda Halevi ve Musa b. Meymûn gibi Yahudi düşünürler buna örnek verilebilir.

Kaynakça

- Adnan Küçükali, "İbn Sina'nın Selbî Yorumlama Metodu", *Atatürk Üniversitesi S.B.E. Dergisi* 13/1. (2009), 65-6.
- Adnan Küçükali, İbn Meymûn'un Varlık ve Düşünce Öğretisi (Fârâbî ve İbn Sina ile Karşılaştırmalı Olarak), Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi S.B.E., 2005.
- Akdağ, Özcan. "Fârâbî'nin İbn Meymun'a Etkisi: Metin Karşılaştırma". *Bilimname* 43. (2020), 365-379
- Akdağ, Özcan. "XIII. Yüzyıl Avrupa'sında Gazâlî İmajı". *Bilimname* 34 (2017), 499-510.
- Arkan, Atilla. "İbn Sînâ'nın İbn Meymun Üzerinde Etkileri". *İbn Sînâ'nın İbn Meymun Üzerinde Etkileri*. 345-351. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2018.
- Atilla Arkan, İbn Meymun Felsefesinde Tanrı, İstanbul: Değişim Yayınları, 2007.
- Avicenna - Rahman, Fazlur. *Avicenna's Psychology: An English translation of Kitâb al-Najât, book II, chapter VI, with historico-philosophical notes and textual improvements on the Cairo edition*. Westport, Conn: Hyperion Press, 1981.
- Aydın, Mehmet, "İbn Meymun'un Düşüncesinde Ölümsüzlük". *DEÜ İlahiyat Fak. Dergisi* XX (2004), 53-74.
- Az, Mehmet Ata. "İbn Sînâ'nın Eserlerinin Latinceye Tercüme Süreci ve Latin İbn Sînâcılığı (Avicennaism)". *Felsefe Dünyası* 2/74 (2021), 27-57.
- Bağdadî, Ebu'l-Berekât. el-. *Kitâbu'l-Muteber*. Haydarabad, ts.
- Berzin, Gabriella. *Avicenna in medieval Hebrew translation: Toḏros Toḏrosi's translation of Kitâb al-Najât, on psychology and metaphysics*. Leiden; Boston: Brill, 2015.
- Corbin, Henry. *Avicenna and the Visionary Recital: (Mythos Series)*. Princeton University Press, 1990.
- Davidson, Herbert A. *Alfarabi, Avicenna, and Averroes on intellect: Their Cosmologies, Theories of the Active Intellect, and Theories of Human Intellect*. New York: Oxford University Press, 1992.
- Davidson, Herbert Alan. *Moses Maimonides: The Man and His Works*. New York: Oxford Univ. Press, 2004.
- Elgrably-Berzin, Gabriella. "Shem Tov ben Joseph Ibn Falaquera and Toḏros Toḏrosi: Two Translators of a Similar Text". *Avicenna in Medieval Hebrew Translation*. 131-156.
- Erdem, Engin. *Varlıktan Tanrı'ya: İbn Sînâ'nın Metafizik Delili*. İstanbul: Endülüs, 2016.
- Fidora, Alexander vd. (ed.). "The Medieval Hebrew Translations of Dominicus Gundissalinus". *Latin into Hebrew: Texts and Studies*. (2013) 19-45.
- Fontaine, Resianne. *In Defence of Judaism: Abraham Ibn Daud: Sources and Structures of ha-Emunah ha-Ramah*. Assen/Maastricht: Netherlands: Van Gorcum, 1990.
- Freudenthal, Gad. "Samuel Ibn Tibbon's Avicennian Theory of an Eternal World". *Aleph: Historical Studies in Science and Judaism* 8 (2008), 41-129.
- Freudenthal, Gad. "The Medieval Hebrew Reception of Avicenna's Account of the Formation and Perseverance of Dry Land: Between Bold Naturalism and Fideist Literalism". *The Arabic, Hebrew and Latin Reception of Avicenna's Physics and Cosmology*. ed. Dag Nikolaus Hasse - Amos Bertolacci. 269-312. De Gruyter, 2018.
- Freudenthal, Gad - Zonta, Mauro. "Avicenna Among Medieval Jews the Reception of Avicenna's Philosophical, Scientific and Medical Writings in Jewish Cultures, East and West". *Arabic Sciences and Philosophy* 22/2 (2012), 217-287.
- Gabriella, Berzin. *The medieval Hebrew version of psychology in Avicenna's Salvation (al-Najât)*. Harvard University., Ph.D., 2010.
- Gundissalvi, Dominicus. *The Treatise De anima of Dominicus Gundissalinus*. ed. J.T. Muckle, 1940.
- Halevi, Judah. *The Kuzari: Kitab al Khazari: An Argument for the Faith of Israel*. New York: Schocken Books, 1964.
- Harvey, Steven. "Avicenna's Influence on Jewish Thought: Some Reflections". *Avicenna and his legacy: a golden age of science and philosophy*. ed. Y. Tzvi Langermann. 327-340. Cultural encounters in late antiquity and the Middle Ages, v. 8. Turnhout: Brepols, 2009.
- Harvey, Steven. "Did Maimonides' Letter to Samuel Ibn Tibbon Determine Which Philosophers Would Be Studied by Later Jewish Thinkers?" *The Jewish Quarterly Review* 83/1/2 (Temmuz 1992), 51. <https://doi.org/10.2307/1455108>

- Harvey, Steven (ed.). "Shem-Tov ibn Falaquera's De'ot ha-Filosofim: Its Sources and Use of Sources". *The Medieval Hebrew Encyclopedias of Science and Philosophy: proceedings of the Bar-Ilan University conference*. 211-247. Amsterdam studies in Jewish thought, v. 7. Dordrecht ; Boston: Kluwer Academic Publishers, 2000.
- Harvey, Steven. "Why Did Fourteenth-Century Jews turn to Alghazali's Account". *Jewish Quarterly Review* 91 (2001), 359-376.
- Hasse, Dag Nikolaus. *Avicenna's De Anima in the Latin West: The Formation of a Peripatetic Philosophy of the Soul 1160-1300*. ed. Aragno Quiviger. London : Turin: Warburg Institute ; N. Aragno, 2000.
- Hasse, Dag Nikolaus - Amos Bertolacci (ed.). *The Arabic, Hebrew and Latin reception of Avicenna's "Metaphysics"*. Berlin ; Boston: De Gruyter, 2012.
- Hasse, Dag Nikolaus - Amos Bertolacci (ed.). *The Arabic, Hebrew and Latin Reception of Avicenna's Physics and Cosmology*. De Gruyter, 2018.
- Hughes, Aaron W. "Parallelism between Avicenna's Hayy ibn Yaqzan and İbn Ezra's Hay ben Meqitz". *A history of Jewish-Muslim Relations: from the Origins to the Present Day*. ed. Abdelwahab Meddeb. 853-855, 2013.
- Ibn Falaquera, Shem Tov Ben. *Falaquera's Book of the Seeker (Sefer ha-Mavakkash)*. çev. M. Herschel Levine. New York: Yeshiva University Press, 1976.
- Ibn Kammūnah, Sa'd ibn Maṣṣūr. *Ibn Kammūna's Examination of the three faiths: a thirteenth-century essay in the comparative study of religion*. çev. Moshe Perlmann. Berkeley: University of California Press, 1971.
- Ibn Kemmune, Sa'd ibn Mansūr. *The Arabic Treatise on Immortality of the Soul*. çev. Leon Nemoy. New Haven: Yale University Library, 1944.
- Ibn Tufayl, Muhammad ibn `Abd al-Malik, İbn Sînâ. *Hayy İbn Yakzan*. çev. Ö. Özburun Özburun - Şehabettin Yalçın. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.
- İbn Kemmune. "The Arabic Treatise on Immortality of the Soul". *Ignace Goldziher Memorial Volume*. II/83-99. Jarusalem, 1958.
- İbn Sînâ. *A Compendium on the Soul*. çev. Edward Abbott van Dyck. Ankara: Gece Kitaplığı, 2019.
- İbn Sînâ. *Ahvâlu'n-Nefs*. ed. Ahmed Fuad el-Ahvani. Kahire, 1952.
- İbn Sînâ. "el-Adhaviyye fi'l-Me'âd". *Felsefe ve Ölüm Ötesi: İbn Sina, Gazzâlî, İbn Rüşd, Fahreddin Râzî*. ed. Mahmut Kaya. İstanbul: Klasik, 2. Basım, 2013.
- İbn Sînâ. *en-Necât fi'l-mantık ve'l-îlâhiyyât. I-II*. ed. Abdurrahman Umeyra. Beyrut: Daru'l-Cil., 1992.
- İbn Sînâ. *eş-Şifâ: İlâhiyyât I*. ed. George C. Enawati vd. I-II Cilt. Kahire: el-Hayâtu'l-'Amme, 1960.
- İbn Sînâ. *eş-Şifâ: İlâhiyyât II*. ed. Muhammed Yusuf Musa vd. I-II Cilt. Kahire: el-Hayâtu'l-'Amme, 1960.
- İbn Sînâ. *Kitâbu'ş-Şifâ: Oluş ve Bozuluş*. çev. Muammer Iskenderoglu. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.
- İbn Sînâ, Risâle fi İbtâlî Ahkâmî'n-Nucûm, *Resâilu İbn Sînâ II*, nşr. Hilmi Ziya Ülken (İstanbul: İbrahim Horoz Matbaası, 1953)
- Kahana-Smilansky. "Moses Ibn Tibbon's Answers to Queries on Physics: Sources and Problems". *Aleph* 12/2 (2012), 209-241.
- Karaman, Hüseyin, İbn Meymun'da Tanrı – Âlem ilişkisi, Rize: Karadeniz Basın Yayın, 2007.
- Maimonides, Moses. *The Guide of the Perplexed*. Vol. 1. çev. Shelomoh Pines. Chicago: Univ. of Chicago Press, Nachdr., 1963.
- Maimonides, Moses. *The Guide of the Perplexed*. Vol. 2. çev. Shelomoh Pines. Chicago: Univ. of Chicago Press, Nachdr., 1963.
- Marx, Alexander. "Text by and about Maimonides". *The Jewish Quarterly Review* 35/4 (1935), 371-428.
- Meral, Yasin. "İbn Meymun'un Haşır Risalesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 61/2 (2020), 245-314.
- Meral, Yasin. *Yahudi Düşüncesinde İslam Algısı: İbn Meymûn (Maimonides) Örneği*, 2017.
- Muckle, J. T. "The Treatise De Anima of Dominicus Gundissalinus". *Mediaeval Studies* 2 (Ocak 1940), 23-103.
<https://doi.org/10.1484/J.MS.2.306523>
- Musa b. Meymûn. *İlim Kitabı - Sefer ha-Mada Yahudiliğin İnanç ve Ahlak İlkeleri*. çev. Yasin Meral - Mukadder Sipahioğlu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022.
- Pourjavady, Reza - Schmidtke, Sabine. *A Jewish philosopher of Baghdad: 'Izz al-Dawla İbn Kammūna (d. 683/1284) and his writings*. Leiden ; Boston: Brill, 2006.

- Robinson, James. "James Robinson, "Al-Farabi, Avicenna, and Averroes in Hebrew: Remarks on the Indirect Transmission of Arabic-Islamic Philosophy in Medieval Judaism". *The Muslim, Christian, and Jewish Heritage: Philosophical and Theological Explorations in the Abrahamic Traditions*. ed. Irfan Omar - Richard Taylor C. 59-87. Milwaukee: Marquette University Press, 2012.
- Robinson, James T. "Gershom ben Solomon's Sha'ar Ha-Shamayim: Its Sources and use of Sources". *The Medieval Hebrew Encyclopedias of Science and Philosophy*. ed. Steven Harvey. 248-274. Dordrecht: Springer Netherlands, 2000.
- Sînâ, İbn. *Avicenna's De Anima: Being the Psychological Part of Kitâb al-Shifâ*. ed. Fazlur Rahman. London: University of Durham, 1959.
- Stitskin, Leon D. "From the Pages of Tradition: Maimonides' Unbending Opposition to Astrology: Maimonides' Letter to the Jews of Marseilles in 1194". *Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought* 13/1 (1972), 131-142.
- Wolfson, Harry. "The Internal Senses in Latin, Arabic, and Hebrew Philosophic Texts". *The Harvard Theological Review* 28/2 (1935), 69-133.
- Yıldırım, Ömer Ali. "Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî ve İbn Sînâ Bağlamında Nefislerin Bireyselleşmesi". *Bilimname*, 187-219.
- Yıldırım, Ömer Ali. *Ebü'l-Berekât ve Meşşâî Felsefe Bağlamında Nefis, Benlik ve Bilgi*. İstanbul: Litera, 2018.
- Zonta, Mauro. "Avicenna's Metaphysics in the Medieval Hebrew Philosophical Tradition". *The Arabic, Hebrew and Latin Reception of Avicenna's Physics and Cosmology*. ed. Dag Nikolaus Hasse - Amos Bertolacci. 153-158. De Gruyter, 2018.
- Zonta, Mauro. "Maimonides' Knowledge of Avicenna. Some Tentative Conclusions About a Debated Question". *The Trias of Maimonides / Die Trias des Maimonides*. ed. Georges Tamer. Berlin, Boston: DE GRUYTER, 2005.
- Zonta, Mauro. "Possible Hebrew Quotations of the Metaphysical Section of Avicenna's Oriental Philosophy and Their Historical Meaning". *The Arabic, Hebrew and Latin Reception of Avicenna's Metaphysics*. ed. Dag Nikolaus Hasse - Amos Bertolacci. 177-196. Berlin, Boston: De Gruyter, 2011.
- Zonta, Mauro. "The Reception of Al-Fārābī's and Ibn Sīnā's Classifications of the Mathematical and Natural Sciences in the Hebrew Medieval Philosophical Literature 1". *Medieval Encounters* 1/3 (1995), 358-382.
- Zonta, Mauro. "The Role of Avicenna and of Islamic 'Avicennism' in The 14th-Century Jewish Debate Around Philosophy And Religion". *Oriente Moderno* 19 (80)/3 (2000), 647-660.